

mijn *streek*

2020

NUMMER 3

HISTORISCH ACTUEEL

Kaarten van het mijngebied
van de abdij Kloosterrade
(Rolduc) uit de 18e eeuw

THEMA

Waarom Cesar Timmermans
uit Heerlen de Maastrichtse
advocaat Mr. Eugène van
Oppen vermoordde

PORTRET

Een welbesteed leven:
Henk Steenaert (1900-1987)

THEMA

Autosport en Heerlen

in het begin van de 20e eeuw

Omslag, voor- en achterkant:

De auto's van de directie van de Oranje Nassau Mijnen met hun chauffeurs, jaren 1920.
(Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen)

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen.
Tel. 06-10416501.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening: NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
drs. A. Quaedackers, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
A.S.M. Patelski; dr. F. Gerards;
drs. D. Smeets-Habets; drs. J. Frins MA.

Richtlijnen voor de auteurs:
Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 5 – 2020

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 19,90 of € 18,90 bij automatische incasso. Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,-
excl. porto- en verpakkingskosten.

Vormgeving: Lieke Willems
Druk: CPF XL Communication, Landgraaf

'La Peste'

We zitten op dit moment volop in de naweeën van de 'Coronacrisis' en we weten niet wat er nog gaat komen. Deze pandemie is een historische gebeurtenis, en voor het meemaken van een historische gebeurtenis kiezen mensen meestal niet vrijwillig. Daarin raken we verzeild zonder daar als burger invloed op te hebben. Onze (groot)ouders maakten dit in 1940 mee bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en hun ouders in 1914 toen de eerste uitbrak. De gevolgen van de laatstgenoemde waren voor deze streken weliswaar minder ingrijpend dan voor onze Europese burens, maar desalniettemin merkbaar. Tegen de tijd dat de 'Grote Oorlog' teneinde liep, doemde de volgende historische gebeurtenis al op: de Spaanse griep. Deze pandemie woedde in de jaren 1918-1919 wereldwijd en eiste meer dodelijke slachtoffers dan er gedurende vier jaar wereldoorlog gevallen waren. Van nog vroeger kennen we meerdere pestepidemieën waarbij in de 14^e eeuw meer dan een derde van de Europese bevolking werd weggevaagd.

Een pandemie lijkt veel op een oorlog: de gevolgen kunnen levensbedreigend zijn, we voelen ons machteloos en we worden in onze normale manier van doen beperkt. Zo werd onder meer van ons gevraagd om binnen te blijven en aan 'social distancing' te doen. Van het ene moment op het andere zagen de dagen van veel mensen er heel anders uit. Zo werd er ook meer gelezen. In maart van dit jaar meldde Boekwinkeltjes.nl, een site waar boeken tweedehands ver- en gekocht worden, dat in die maand de roman 'De Pest' van de Franse schrijver Albert Camus 'het best verkochte boek' was. In deze roman uit 1947 wordt het verhaal verteld van een pestepidemie in een Algerijnse kuststad. Camus beschrijft hoe de stad meer en meer in de greep komt van de pestilentie en uiteindelijk op slot gaat. De auteur beschrijft hoe de inwoners reageren terwijl de ziekte om zich heengrijpt. Aanvankelijk is er sprake van onverschilligheid, daarna van ontkenning, vervolgens van wanhopig verzet en tenslotte heerst er berusting. Als de epidemie na bijna een jaar voorbij is, wordt de quarantaine opgeheven en keert de normaliteit langzaam terug.

Ondanks de verschrikkelijke gebeurtenissen die beschreven worden, eindigt het verhaal met een positieve noot. Een van de laatste zinnen luidt: 'Van plagen kun je leren dat er in de mens meer te bewonderen dan te verachten valt'. Een misschien onverwachte boodschap en een die we zelf hebben kunnen toetsen tijdens de virusuitbraak want naast het helaas blijkbaar onvermijdelijk huf-terige en onachtzame gedrag, zagen we ook hoe mensen zich van hun beste kant lieten zien en merkten we een sociale betrokkenheid op die we in onze moderne geïndividualiseerde samenleving misschien niet meer verwacht hadden. Zo kan er uit het meemaken van een 'ongewenste' historische gebeurtenis toch nog iets goeds voortkomen. Ieder nadeel heb zijn voordeel.

Veel leesplezier gewenst!

Anita Quaedackers
eindredacteur

INHOUD

Thema

- 4 Autosport en Heerlen in het begin van de 20e eeuw
Jac Maurer

Thema

- 10 'Een heerlijke streek' van Frans Erens (vervolg)
Loek Kreukels

Historisch actueel

- 15 Kaarten van het mijngebied van de abdij Kloosterrade (Rolduc)
uit de 18e eeuw
Roland Bisscheroux

Thema

- 22 Waarom Cesar Timmermans uit Heerlen de Maastrichtse
advocaat mr. Eugène van Oppen vermoordde
Een profiel van de dader
Frans Gerards en Quinten van Riet

Ingezoomd

- 29 Beeld van verleden: het Heerlense Emmaplein
Philippe van Wersch

Portret

- 33 Een welbesteed leven: Henk Steenaert (1900-1987)
Harry Strijkers

Historie op de vlooiemarkt

- 39 Oude flessen
Lieke Willems

Aangestipt

- 42 Roelof Braad en Wim Nolten

Erratum

In het tweede nummer is bij drie afbeeldingen op pagina 24 de naam van de fotograaf overgenomen uit de beschrijving in de fotocollectie van Rijkheyt. Deze is blijkbaar foutief en ook de naam van de gastgevende familie. De naam van de fotograaf moet zijn Karel van Straaten. Het gastgevende gezin was dat van F. v. d. Straten, Voorstraat 20.

JAC MAURER

Jac Maurer schrijft regelmatig over autohistorische onderwerpen in clubbladen van oldtimerverenigingen.

Eerder verschenen van zijn hand de boeken Gebr. Nefkens N.V., een eeuw autohistorie en Renault, 100 jaar in Nederland. Hij is onder meer lid van de CONAM: Contactgroep Automobielen- en Motorrijwielhistorie (www.conam.info).

Autosport en Heerlen in het begin van de 20^e eeuw

De heide bij de Heksenberg. Foto Hub. Leufkens, collectie Rijckheyt

Over de opkomst van het automobilisme in Heerlen in het begin van de vorige eeuw zijn voor zover bekend (nog) geen publicaties verschenen. Welke Heerlenaar kon zich de eerste eigenaar van een automobiel noemen? In welk jaar was dat? Hoe snel groeide het autobestand van Heerlen? Welke garagebedrijven verkochten en onderhielden deze auto's? Deze vragen verdienen aandacht omdat beantwoording mede zicht geeft op hoe de stadsplanning van Heerlen in de opeenvolgende decennia van vorige eeuw vorm heeft gekregen. Vanaf 1905 is sprake van een explosieve groei van de mijnindustrie, van de bevolking en daarmee van de woningbouw – in ruim opgezette wijken, de zogenoemde kolonieën – en uiteindelijk eveneens van een enorme toename van het autobezit. Hoe de doorstroming van het toenemend verkeer in goede banen te leiden?

Waar moesten parkeerterreinen worden gepland? In dit artikel volgen geen antwoorden op deze vragen. Hiervoor is nader archiefonderzoek nodig. In dit artikel komen wel twee opmerkelijke gebeurtenissen ter sprake die Heerlen nationaal en zelfs internationaal bekendheid gaven in het kader van een aansprekend aspect van het automobilisme: de autosport. In alle kranten was in 1929 te lezen dat de rally van Monte Carlo was gewonnen door de Heerlenaar Jacques Johan Sprenger van Eijk. Later, in 1935, werd door de KNAC besloten dat Heerlen een autocircuit zou krijgen voor het verrijden van Grand-Prixwedstrijden. Dat dit circuit uiteindelijk niet werd gebouwd, heeft de tijd ons geleerd. Beide onderwerpen worden in dit artikel nader besproken. Eerst volgt een korte beschrijving van de opkomst van het automobilisme in Heerlen en omstreken zoals dit zich in 1906 manifesteerde.

Het automobilisme rond Heerlen in 1905

Het landelijke Heerlen lag in 1905 met zijn inwonersaantal van circa 6000 zielen binnen een straal van zo'n 30 kilometer van drie grote reeds geïndustrialiseerde steden: Aken in Duitsland, Luik in België en het Limburgse Maastricht. Deze laatste was toen de meest geïndustrialiseerde stad van ons land. Aken en Luik hadden al meerdere decennia mijn- en metaalbewerkingsindustrie: de productie van wapens, locomotieven en treinwagons. Het is niet vreemd dat in deze steden rond 1885 al snel na de introductie van het automobiel ('een zelf bewegend voertuig') een automobiellindustrie ontstond: zowel de energiebronnen, de grondstoffen en de kennis en ervaring met het bewerken van grof en fijn metaal waren aanwezig en, minstens zo belangrijk, de regio beschikte over arbeiders die vertrouwd waren met het werken in de metaalindustrie. Rond 1900 waren er dan ook autofabrikanten actief zoals Fafnir en Cudell in Aken en Nagant en F.N. in Luik. De Maastrichtse industrie was geconcentreerd rond de aardewerkfabrieken van de familie Regout. Hoewel er initiatieven waren om ook in Maastricht een autofabriek op te bouwen – op 5 juli 1898 stond in de Maas- en Roerbode: 'Maastricht. Onze stad zal met eene automobielenfabriek (de eerste in Nederland) worden verrijkt' – is deze niet van de grond gekomen. Waarschijnlijk had dit te maken met het ontbreken van de eerder genoemde gunstige contextuele factoren. De verkoop van automobielen in Nederland was al eerder op gang gekomen. Voor zover bekend kocht de eerste Nederlandse automobilist zijn voiture in 1895.¹ In Maastricht liet een commissaris van de papierfabriek, Louis l'Hoëst, als eerste in 1898 een auto registreren. Daarna volgden

Jacques Sprenger van Eijk in zijn Graham-Paige waarmee hij in 1929 de Rally van Monte Carlo won.
(Archief Gebr. Nefkens N.V., Utrecht)

er snel meer. Maastricht telde in 1905 zo'n twintig auto-eigenaren en herbergde al enkele landelijke importeurs, van onder meer de legendarische, maar inmiddels vergeten, merken Berliet, Delage en Nagent en van het nog bestaande en populaire automerk Renault.² In het rijksregister zijn vanaf 1898 alle automobilisten in Nederland opgenomen. Bij inschrijving kreeg iedereen een opeenvolgend nummer van 1 tot uiteindelijk ruim 2000 in 1905. Met een dergelijk nummer was het geoorloofd over de Nederlandse rijkswegen te rijden. In Heerlen had in 1905 slechts één persoon een dergelijke vergunning: dokter Frans de Wever. Nu ondenkbaar, toen heel gewoon: Heerlen als nagenoeg autoloze stad. De inwoners verplaatsten zich binnen de stad en de directe omgeving bij voorkeur te voet, sommige al met een snel in populariteit stijgend rijwiel of met paard en wagen. Wilde men verder reizen, dan kon dat met de trein. Het treinstation dateert van 1896. Men was met locomotieven, aangedreven door een stoomtractie, toen al bijna tien jaar vertrouwd. Voertuigen, voortbewogen door een ingebouwde

verbrandingsmotor, gevoed door benzine, waren nog een exotisch iets in Heerlen in de eerste jaren van de vorige eeuw. Na 1905 groeide het aantal gemotoriseerde voertuigen snel (vanaf 1 januari 1906 krijgen ze het provinciale P-kenteken). In 1920 beschikten naar schatting ongeveer 200 Heerlenaren over een automobiël of motorfiets. Niet alleen kwam een dergelijk voertuig financieel binnen bereik van een breder publiek, de groei van de mijnindustrie – en in het kielzog hiervan de komst van veel hoger en goed betaald kaderpersoneel van de steenkolenmijnen – zal hieraan tevens hebben bijgedragen. Banen voor de elektrische tram werden pas na 1920 in Heerlen aangelegd. In 1921 opende de Limburgse Tramweg Maatschappij (LTM) verbindingen met Kerkrade en Sittard.³ Enkele jaren eerder, in 1918, werd door de Staatsmijnen een kort stoomtramtraject aangelegd van Heerlen naar Hoensbroek, dat specifiek bedoeld was voor het vervoer van mijnwerkers.⁴

De ontwikkeling van de autosport

Snelheidswedstrijden met automobielen staan vanaf het prille begin van de automobiel op de agenda: dé gelegenheid om als autofabrikant de laatste ontwikkelingen op technisch gebied te tonen (ter promotie van het merk) en hét middel om verbeteringen uit te testen. In 1898 kwam in Maastricht al de rally Parijs-Amsterdam-Parijs langs ter kennismaking en promotie van het nieuwe fenomeen auto.⁵ Vanuit Frankrijk werden de jaren daarna vele internationale rally's van stad naar stad georganiseerd die steeds meer het karakter van snelheidswedstrijden kregen. Het is nu onvoorstelbaar, maar in het begin van de vorige eeuw werden al gemiddelden van boven de 100 kilometer per uur gehaald en dat met nog zeer elementair gebouwde auto's: nauwelijks comfort, slechte vering, moeilijk bestuurbaar, slechte remmen, technisch lang niet altijd betrouwbaar en dan daarmee over bochtige, stoffige en met veel kuilen bezaaide wegen razen. Het begrip verkeersweg moest nog worden uitgevonden. De weg was het domein van de voetganger, van loslopende dieren, van boerenkarren en vaak ook nog voorzien van tolpassages. De rally's werden door de onvermijdelijke confrontaties tussen de snelle, nog weinig ontwikkelde mechanische voertuigen en de oud-vertrouwde weggebruikers steeds gevaarlijker met als gevolg vele dodelijke ongelukken. De rally Parijs-Madrid moest in 1903 worden gestaakt ter hoogte van Bordeaux: het aantal dodelijke slachtoffers, waaronder coureur Marcel Renault, een van de gebroeders Renault van de gelijknamige fabriek, maakte verder rijden onmogelijk. Suzanna Jansen doet op indringende wijze verslag van de gevolgen van de te grote ambitie en grenzeloosheid tijdens deze rally.⁶ Vanaf 1905 zijn wedstrijden over de openbare weg verboden. Overheidsinstanties geven geen vergunningen meer af. Vanaf dat jaar worden afgesloten circuits gebouwd waar snelheidswedstrijden (de Grand Prix) gehouden worden. De benaming rally is na 1905 voorbehouden aan autowedstrijden waarin niet meer het behalen van topsnelheden voorop staat maar waarin chauffeurskwaliteiten (uiteeraard in samenhang met de technische kwaliteiten van de auto) in het hanteren van de auto het wedstrijdelement bepalen: behendigheidsproeven, het op zo regelmatig mogelijke wijze afleggen van trajecten en het zoeken van de juiste route. Heerlen komt in het nieuws zowel met betrekking tot een Grand Prix als tot een rally. Nu eerst het verhaal over hoe de naam Heerlen in de wereldpers opdook in de uitslagen van de als legendarisch bekendstaande 'Rally Automobile de van Monte Carlo'.

De winnaar uit Heerlen van de Rally de Monte Carlo in 1929

De rally van Monte Carlo werd voor het eerst verreden in 1911 met als achterliggend doel het bieden van een evenement met allure om ook in de wintermaanden een toeristentrekker in het vorstendom te hebben. In de annalen staat mr. J.J. Sprenger van Eijk uit Heerlen geboekstaafd als de algemene winnaar van de in de laatste week van 1929 als achtste verreden versie nadat hij een jaar eerder – bij zijn eerste deelname – als vierde was geëindigd. Deze overwinning sprak juist zo sterk tot de verbeelding vanwege de zwaarte van de rally. De rally startte gewoonlijk in een van de grote Europese steden, enkele duizenden kilometers van Monte Carlo verwijderd als opmaat voor de daar te verrijden klasmentsproeven. Publicitair is dat een slimme zet: vele Europese landen worden zo bij het evenement betrokken. Sprenger van Eijk startte in Stockholm onder barre winterse omstandigheden en wist zonder noemenswaardige problemen de Riviera te bereiken. In de aanrijroute vanuit verschillende Europese steden viel al menige equipe uit vanwege zware sneeuwval en gladde wegen. Auto's kwamen vast te zitten of raakten te zwaar beschadigd om op tijd te arriveren, zonder dat er een echte tijdsdruk bestond. De route naar Monte Carlo kent geen wedstrijdelement en dient vooral als 'opwarmer' voor het zwaardere werk. Op de afsluitende dag kon Sprenger van Eijk zich als algemeen winnaar laten huldigen. Hij kreeg de overwinningsskrans omgehangen door prins Pierre van Monaco.

Jacques Johan Sprenger van Eijk kwam uit Heerlen, maar was geen Heerlenaar van geboorte. Hij werd geboren op 12 februari 1888 in 's-Gravenhage en was van goeden huize. Zijn vader Jacobus Petrus Sprenger van Eijk (Hilvarenbeek 1842-Utrecht 1907) was een 19e-eeuwse Nederlandse bewindsmann. Hij werd na een carrière in Nederlands-Indië (onder andere inspecteur van financiën en lid van de Raad van Nederlandsch-Indië) minister van koloniën. Later werd hij minister van financiën. Zijn moeder heette Françoise Johanna Aletta Dina de Neve (1862-1933). Na vaders overlijden bleef Jacques Johan op 19-jarige leeftijd niet onbemiddeld achter. Hij studeerde toen al rechten in Utrecht. In 1921 aanvaardde hij een kaderfunctie als afgestudeerd jurist bij de Staatsmijnen in de functie van afdelingschef, locatie Heerlen. Hij kwam vanuit Soest aan de Molenberglaan wonen. Een jaar later vertrok hij naar Voerendaal. Kasteel Haeren werd zijn nieuwe woonadres. Vanaf 1928 woonde hij weer in Heerlen, nu aan de Franciscusweg. In 1929 kon daarom 'uit Heerlen' aan zijn naam worden toegevoegd. Deze toevoeging verviel in 1933 bij zijn

verhuizing naar Ravensbosch, gemeente Houthem/Valkenburg, waar hij weer volledig in het buitengebied ging wonen. Waarschijnlijk had hij daar meer ruimte voor zijn paard en zijn hond, waar hij erg op gesteld was, en natuurlijk voor zijn auto. Bij het begin van de oorlog – inmiddels was hij getrouwd en vader geworden – verliet hij de Staatsmijnen en daarmee Limburg om adjunct-directeur Artillerie-inrichtingen bij munitiefabriek Hembrug in Zaandam te worden. Hij heeft dan bijna 20 jaar bij de Staatsmijnen gewerkt en in Heerlen en omstreken gewoond.

Over de prestaties in de autosport van Sprenger van Eijk is veel geschreven. Hij was een bekend rallyrijder en hij deed dat op een verdienstelijke wijze. In de verschillende geschreven media, zoals via Delfher te raadplegen, is echter nauwelijks iets te vinden over de persoon van Sprenger van Eijk buiten het feit dat hij lang van gestalte was. Het in 2018 verschenen portret van hem, mede tot stand gekomen met medewerking van zijn dochter, geeft enig inzicht in zijn levensgeschiedenis en zijn verbondenheid met Heerlen.⁷ Bij het overlijden van Sprenger van Eijk op 30 september 1952 (in de leeftijd van 67 jaar) omschrijft mr. P. Lamberts Hurrelbrink, zelf ook een bekend rallyrijder, hem enkele dagen later in de Telegraaf als volgt: “Hij was uiterlijk onbewogen, gaf geen blijk van vreugde of spijt, maar aanvaardde bij tegenslag deze met dezelfde gelijkmoedigheid, terwijl hij terdege een zeer zorgvuldig persoon was die zich nauwkeurig voorbereedde”.⁸

Het merk van de auto waarmee hij zijn overwinning behaalde, een Graham-Paige uit de Verenigde Staten van Amerika, is nu een onbekend en vergeten merk. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw bouwde deze firma grote, krachtige en degelijke auto's. Sprenger van Eijk reed in een 619 sedan. Dit model was voorzien van een 4718 cc motor. Deze auto had hij gekocht bij de firma Gebr. Nefkens N.V. in Utrecht, toentertijd importeur van dit merk. Geheel toevallig was dit niet. Een van de rijders tijdens de rally, Frits Rodrigo, was een goede vriend waarmee hij vaker rally's reed. Deze Frits Rodrigo was adjunct-directeur van de firma Nefkens. De naam Nefkens zal trouwens vanaf 1929 vele decennia verbonden blijven aan Heerlen. Antoine Nefkens (geen directe familie van de gebroeders uit Utrecht) startte zijn zelfstandig autobedrijf aan de Dautzenbergstraat en was vanaf dag 1 vertegenwoordiger van de gebroeders Nefkens uit Utrecht en het merk Graham (vanaf 1930 verviel de toevoeging Paige). Later volgden andere merken en uiteindelijk werd dit bedrijf een dealer van Peugeot. Opvallend is dat de winnende Graham-Paige met het provinciale kenteken P-4910 particulier bezit

Het autobedrijf Nefkens Foto: Collectie Rijckheyt

Advertentie Graham-automobielen, te koop bij de firma Nefkens in Heerlen (1930). (Archief Jac Maurer)

was van Sprenger van Eijk en niet van de firma Nefkens. Hij reed in totaal zo'n 15 maal de rally van Monte Carlo uit, de laatste keer in 1956 en daarmee is hij mogelijk recordhouder. Hij bleef een gewaardeerd en goed rallyrijder en reed goede uitslagen maar een overwinning zat er niet meer in.

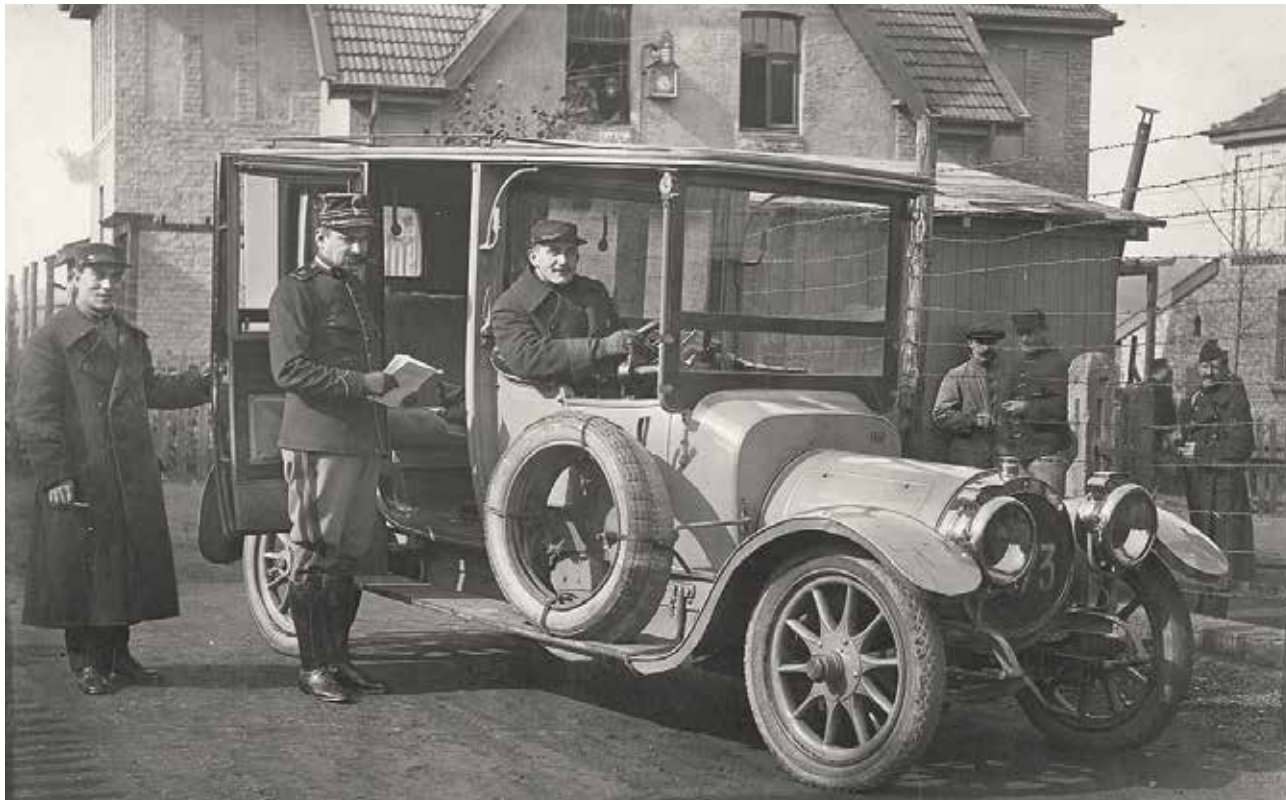
Het beoogde autocircuit in Heerlen 1934-1935

In de loop van 1933 maakte de Koninklijke Nederlandse Automobiel Club (KNAC) het voornemen bekend in Nederland een zogenaamde autorenbaan te willen oprichten. Het werd tijd om Nederland op de internationale wedstrijdagenda te zetten vanuit sportieve, publicitaire en zeker ook financieel aantrekkelijke motieven. Het was immers crisistijd. Vanuit meerdere steden meldden zich kandidaten om een dergelijke baan binnen de stadsgrenzen te verwezenlijken. De burgemeester van Heerlen, Marcel van Grunsven, zag meteen grote kansen die pasten in zijn jeugdig enthousiasme en grote ambitie om Heerlen als snelst groeiende (en al snel behoorlijk welvarende) gemeente van het land verder op de kaart te zetten. Samen met architect Peutz had hij inmiddels Heerlen al voorzien van enkele spraakmakende gebouwen: het Retraitehuis en het warenhuis van Schunck.⁹ Een autorenbaan zou een mooi visitekaartje van de stad zijn met toestroom van de nodige belangstellenden uit binnen- en buitenland. Als locatie zou een deel van de heide op de Heksenberg geschikt en beschikbaar zijn. Een mooi glooiend parcours van zo'n acht kilometer was daar gemakkelijk te realiseren. Een groots werkverschaffingsproject was eveneens zeer welkom want de economische crisis zorgde ook in Heerlen voor de nodige werkloosheid.

De Grand Prix van Heerlen, dat zou wat zijn! Deze slogan werd gedeeld door het KNAC-bestuur. Op 9 februari 1934 kondigde dit op een persconferentie in het Amsterdamse Amstelhotel aan dat de gemeente Heerlen kon voldoen aan alle door de KNAC gestelde eisen en voorwaarden om te starten met de bouw van een autorenbaan.¹⁰ De landelijke pers pakte deze melding welwillend en belangstellend op. De Arnhemse Courant liet duidelijk andere signalen horen vanwege de geheimzinnigheid rondom en de ondoorgrondelijkheid van het besluit; Arnhem was immers ook in de race voor het racecircuit. In de korte toelichting gaf het bestuur van de KNAC aan dat de gemeente Heerlen de best onderbouwde plannen had ingediend wat betreft de plaats, de inrichting en de financiering. Bij monde van de heren Wessel en Wind uit Arnhem werd echter ingebracht dat hier niets van op tafel lag en dat deze beweringen zeer twijfelachtig waren gezien het feit dat de gemeenteraad van Heerlen pas één dag van te voren instemde met de voorliggende intenties van de gemeente, bij monde van burgemeester Marcel van Grunsven. Van uitgewerkte plannen zou daarbij geen sprake zijn. Blijkbaar had het woord en het enthousiasme van Van Grunsven meer dan voldoende gewicht in de schaal gelegd. Vanuit Arn-

hem bleven de protesten aanhouden. In mei 1934 is geprobeerd meer duidelijkheid te krijgen van het KNAC-bestuur met het verzoek de beslissing ten gunste van 'Heerlen' ongedaan te maken. Op de volgende vragen bleven immers de KNAC en het gemeentebestuur van Heerlen het antwoord schuldig: Ten 1^e: Heeft het gemeentebestuur bij raadsbesluit reeds besloten gelden beschikbaar te stellen? Ten 2^e: Heeft het gemeentebestuur reeds grond aangekocht op de Heksenberg? Ten 3^e: Kennen de gemeenteraadsleden het plan in al zijn finesses, dus wat betreft tribunes, parkeerterreinen, aanleg van de baan, enz.? De gemeenteraadsleden van Heerlen konden geen enkele opheldering geven.¹¹ Van officiële zijde bleef het stil, steeds met de geruststellende mededeling dat alles zich voorspoedig ontwikkelde en dat er zelfs al een datum was vastgesteld voor de allereerste Grand Prix in Nederland op 15 september 1935. De baan zou ruimschoots voor die tijd zijn voltooid, zo meldt de burgemeester nog eens in een reactie op een commentaar van mr. P. Lamberts Hurrelbrink in 'De Maandagmorgen' van 22 mei 1934. Deze Lamberts Hurrelbrink is dezelfde die vele jaren later de karakterbeschrijving van Springer van Eijk zal optekenen. In november 1934, inmiddels tien maanden later, komen opnieuw geruststellende berichten over de aanstaande bouw van de renbaan naar buiten. Ook de regering heeft zich achter de plannen geschaard om de bouw mede te laten financieren vanuit de werkverschaffing voor werklozen. Begin maart 1935 klinken er voor het eerst echte twijfels in de pers over de haalbaarheid van de plannen.¹² De KNAC en Van Grunsven ontkennen alle aanleiding tot die twijfel. Deze ontkenning heeft niet lang standgehouden.

Op de jaarlijkse algemene ledenvergadering van de KNAC op 11 april 1935, dus nauwelijks een maand later, deed voorzitter mr. J. Linthorst Homan mee dat de concessie van de bouw van een autorenbaan in Heerlen van de baan was. De motivering van dit besluit werd als volgt verwoord: "In de laatste tijd zijn er op buitenlandse renbanen ernstige ongelukken gebeurd. Deze feiten hebben het KNAC-bestuur aanleiding gegeven om de eis van de breedte van de baan te verzwaren. De geprojecteerde lengte is acht km, de aanvankelijk geprojecteerde breedte was acht meter, doch deze laatste is door het KNAC-bestuur vergroot tot twaalf meter omdat anders de veiligheid niet voldoende meer is gewaarborgd. Dit zou evenwel de kosten met ongeveer vijftig procent verhogen. Uiteraard is de burgemeester daarvan erg geschrokken".¹³ Kortom: de financiering van het project lukte niet meer en daarom werd de realisatie van de baan afgeblazen. In Arnhem had men het stokje graag willen overnemen – men had

De auto van officieren van Belgische geïnterneerde militairen, ca. 1915. Foto: Collectie Rijkshet

niet stilgezeten om de plaatselijke plannen verder uit te werken en te onderbouwen – maar dat lukte evenmin. Het Nederlandse plan om alsnog een autorenbaan te ontwikkelen kwam op de plank te liggen om pas na de turbulente oorlogsjaren weer opgepakt te worden. Uiteindelijk kreeg Zandvoort toestemming voor de bouw van een circuit waarop in 1952 voor het eerst een Grand Prix van Nederland kon worden verreden. In 1985 viel (voorlopig) het doek voor Zandvoort, met dezelfde argumentatie als voor het niet doorgaan van het circuit in Heerlen: vanwege veiligheidsoverwegingen moest er extra worden geïnvesteerd. Dat geld was er toen niet, anno 2020 wel.

Besluit

Van 1929 tot 1935 kreeg de plaatsnaam Heerlen enige nationale en internationale bekendheid op het gebied van autosport. Een van de inwoners van Heerlen, de bij de Staatsmijnen werkende Jacques Sprenger van Eijk, won in 1929 de toen al vermaarde rally van Monte Carlo. Enkele jaren later ijverde burgemeester Marcel van Grunsven met steun van de KNAC voor de bouw van een autorenbaan op de Heksenberg. De eerste Grand Prix van Nederland zou daar op 15 september 1935 moeten plaatsvinden. Vanwege verscherpte veiligheidseisen voor de baan kwam de financiering niet meer rond en werd het project vroegtijdig afgeblazen.

Noten

- 1 Ariejan Bos, Hans van Groningen, Gijs Mom, Vincent van der Vinne, *Het paardloze voertuig, de auto in Nederland een eeuw geleden* (Deventer 1996).
- 2 Jac Maurer, *Renault, 100 jaar in Nederland* (Zaltbommel 2006).
- 3 Ferry Bosman, *Ieder reisdoel heeft zijn bushalte. 75 jaar streekvervoergeschiedenis in Midden- en Zuid-Limburg* (Heerlen 1995).
- 4 A. Weyts, *De Limburgsche Electrische Spoorweg Maatschappij* (Zaltbommel 1995).
- 5 Jac Maurer, 'Parijs-Amsterdam-Parijs 1898: het traject door Limburg', *Conam Bulletin* 22:2 (2012) 5-7.
- 6 Suzanna Jansen, *De hemel is goud* (Amsterdam 2011).
- 7 Mattijs Diepraam, 'Jacques Sprenger van Eijk, Oervader van de Nederlandse autosport', *Octane* nummer 034 (2018) 112-118.
- 8 *De Telegraaf*, 2 oktober 1952.
- 9 Joos Philippens, *Moderne tijden, Van Grunsven en Peutz, bouwers van Heerlen* (Heerlen 2018).
- 10 Rijkshet Heerlen 326 inv.nr. 1940: Collectie persberichten: autorenbaan Heerlen. Zie voor een samenvattend bericht over het racecircuit ook Hay Schoffelen en Harry Pieters, *Heksenberg Vroeger...* (Heerlen 2014) 147-148.
- 11 *De Telegraaf*, 17 mei 1934.
- 12 *Limburger Koerier*, 2 maart 1935.
- 13 *Limburgsch Dagblad*, 12 april 1935.

LOEK KREUKELS

Dr. L.H.M. Kreukels (Schaesberg 1951) promoveerde in 1986 op het proefschrift 'Mijnarbeid, volgzzaamheid en strijdbaarheid'. Hij was o.a. hoofd van de afdeling onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg in Maastricht. Zijn voornaamste onderzoeksterrein is de geschiedenis van de moderne steenkolenmijnbouw en van de mijnstreek.

‘Een heerlijke streek’ van Frans Erens (vervolg)

In ‘Een heerlijke streek’ van Frans Erens heb ik in aflevering 1 van dit jaar getracht feiten en fictie in de bijdrage van Frans Erens in het tijdschrift de *Amsterdammer* van 17 april 1910 van elkaar te scheiden. De vraag die nog niet beantwoord is, luidt of Erens de mijnwerkers terecht als criminelen afschilderde, de mijnstreek op het punt stond ten onder te gaan en er slechts buitenlanders naar toe kwamen die iets op hun kerfstok hadden en het ‘landvolk’ bedierven. Uiteraard niet: Erens overdrijft schromelijk. Maar hoe omvangrijk was de criminaliteit en waren mijnwerkers criminelere dan andere beroepsgroepen? En vreesde Erens terecht dat het steeds erger zou worden?

Tachtiger Frans Erens (1857-1935).
Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen

De criminaliteit in de mijnstreek

Het is niet mogelijk binnen het bestek van dit artikel een verantwoord beeld te schetsen van de omvang, oorzaken en ontwikkelingen van de criminaliteit in de mijnstreek. De factoren die daarop van invloed zijn, zijn te talrijk terwijl de veranderingen in de criminaliteitscijfers in de loop der decennia slechts verklaard kunnen worden in een gedetailleerde schets van de maatschappelijke ontwikkelingen. De gedegen ruim 400 pagina's tellende dissertatie van Pieter Pover¹ uit 1970 over de criminaliteit in de mijnstreek tussen 1910 en 1956 is de meest gedetailleerde wetenschappelijke studie over dat thema en geeft een antwoord op enkele vragen. Ik volsta daarom met de belangrijkste conclusies uit Povers proefschrift.²

Pover concludeerde dat in Heerlen gedurende de periode 1906/1910 sprake was van een zeer hoge, van 1921/1925 daarentegen van een betrekkelijk lage criminaliteit.³ Het toekomstperspectief was

daarom rooskleuriger dan Erens in 1910 schetste. Dat neemt niet weg dat Heerlen (en de mijnstreek) in het eerste decennium van de twintigste eeuw grote veranderingen doormaakte die niet altijd gunstig waren. Tussen 1899 en 1910 verdubbelde de bevolking van Heerlen nagenoeg, was de mobiliteit zeer groot en de criminaliteit eveneens. Daarmee wordt volgens Pover aangetoond dat de mijnindustrialisatie in de beginfase van haar ontwikkeling een ongunstige invloed heeft gehad op de criminaliteit.⁴ Terwijl de criminaliteitscijfers in Heerlen in de jaren twintig gunstiger worden en al relatief snel (vergeleken met de jaren 1910/1912) met de helft verminderen, was in enkele mijnstreekgemeenten in 1916/1920 sprake van buitengewoon hoge criminaliteitscijfers. De daling in Heerlen is opmerkelijk omdat de groei van de gemeente onverminderd doorging en ook na 1930 de criminaliteitscijfers voor Heerlen sterk blijven dalen.

Smokkel en agressie

Voor een aanzienlijk deel zijn de hoge cijfers voor andere gemeenten in de mijnstreek gerelateerd aan de massale smokkelpraktijken tijdens en vlak na de Grote Oorlog. Het effect van de nabije grens is in hoge mate van invloed op de omvang van de criminaliteitscijfers. Sittard, Kerkrade en Brunssum kennen hogere criminaliteitscijfers dan de verder van de grens gelegen gemeenten. De vergelijking tussen de nieuwe en oude mijnstreek valt in het voordeel van de eerste uit, waarschijnlijk ook wegens de geringere graad van urbanisatie.

De hoge criminaliteit in de mijnstreek – vooral vóór de Eerste Wereldoorlog – wordt in de pers en populaire literatuur maar ook in studies met wetenschappelijke pretenties vrijwel uitsluitend geweten aan de komst van buitenlandse mijnwerkers.⁵ Daar staan studies tegenover waarin wordt geconcludeerd dat de omvang van de criminaliteit onder buitenlanders in Zuid-Limburg overeenstemde met hun aandeel op de totale bevolking.⁶ In principe is die constatering juist, maar gerelateerd aan de verschillende vormen van criminaliteit gaat die conclusie slechts op voor het delict agressieve criminaliteit. Buitenlanders waren onevenredig vaak betrokken bij vormen van vermogenscriminaliteit en overige vormen van criminaliteit. In de periode 1923-1925 kwam zelfs 2/3 van alle vormen van vermogenscriminaliteit op rekening van in het buitenland geboren daders.⁷ Ook ten aanzien van de seksuele criminaliteit was het aandeel van in het buitenland geboren delinquenten onevenredig hoog, zij het vooral vóór 1930. Na de Tweede Wereldoorlog is de criminaliteit gepleegd door buitenlanders, althans tot 1956, aanzienlijk lager dan hun aandeel op de totale bevolking.

Pover concludeert in een vergelijking tussen Heerlen en Kerkrade dat de structuur van de beroepsbevolking een voor de criminaliteit 'betrekkelijk irrelevante factor vormt'.⁸ Het mijnwerkersberoep als zodanig bevorderde de criminaliteit dus niet. Ook het aantal inwoners van Kerkrade, dat al eeuwenlang veel mijnwerkers onder zijn inwoners telde,⁹ nam immers tussen 1900 en 1909 snel toe. Bovendien was het aantal mijnwerkers in 1909 er tweemaal groter dan in Heerlen. Sittard, waar een veel geringer deel van de beroepsbevolking in 1909 werkzaam was in de industrie, kende daarentegen in het begin van de eeuw een criminaliteit die tweemaal zo omvangrijk was als in Kerkrade waar veel meer buitenlanders werkten. Opvallend is dat de criminaliteit in Kerkrade in de jaren 1923-1925 (tijdelijk) sterk stijgt om vervolgens weer zeer sterk te dalen. Waarschijnlijk waren met de valutacrisis samenhangende vormen van criminaliteit daarop van invloed.

Het beeld is daarom vrij gedifferentieerd en generaliserende conclusies zijn niet mogelijk. Factoren die van invloed zijn op de omvang van de criminaliteit zoals de industrialisatie in haar eerste fase, een sterke en snelle toename van de bevolking, grote overschotten aan jonge, ongehuwde mannen en een buitengewoon hoge horizontale mobiliteit gelden niet voor alle gemeenten in gelijke mate. Zo verdriedvoudigde de bevolkingsomvang in Geleen in de jaren tussen 1920 en 1930 en groeide ze zelfs tijdens de depressie nog met 22%. In 1909 werkte nog slechts 30% van de beroepsbevolking in de (mijn)industrie, in 1930 was dit 78%. Geleen kende vóór de oorlog na Hoensbroek kortstondig de hoogste criminaliteitscijfers. Buitenlanders vormden echter een veel kleiner deel van de bevolking van de oostelijke mijnstreek. In 1952-1954 waren die cijfers aanzienlijk gedaald en was de omvang van de criminaliteit in Geleen lager dan in alle andere mijn gemeenten.

Oude en nieuwe criminaliteitscijfers

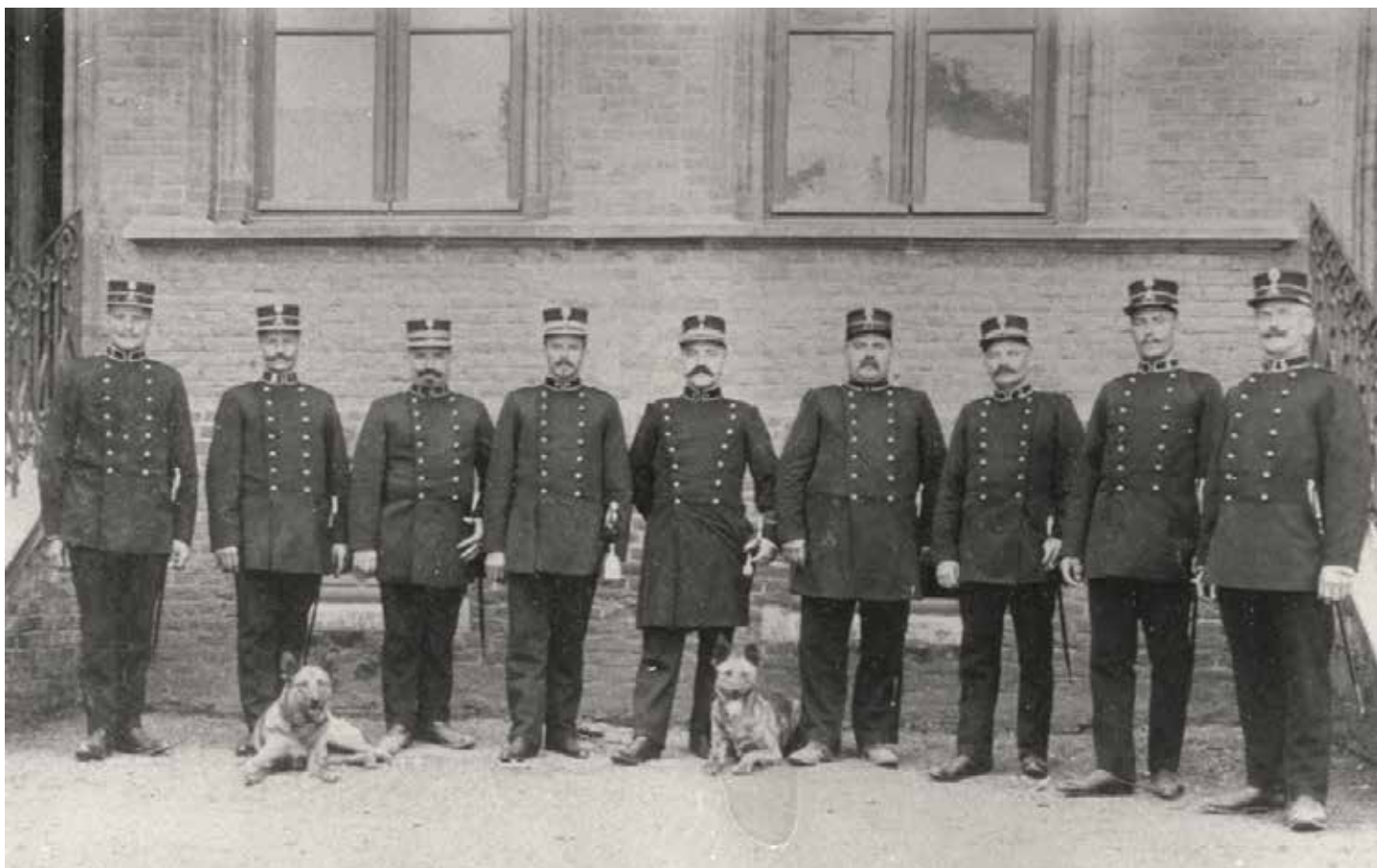
Bij beoordeling van de criminaliteit in de mijnstreek wordt vaak over het hoofd gezien¹⁰ dat de mijnstreek al vóór de opkomst van de mijnen een zeer hoge agressiecriminaliteit kende.¹¹ Terwijl in 1909 de nieuwe mijnstreek nog niet tot vergevorderde ontwikkeling was gekomen, had de agressiecriminaliteit in veel agrarische gemeenten en stadjes zoals Sittard zelfs een grotere omvang dan in de gemeenten in de mijnstreek. Desondanks blijkt uit de criminaliteitscijfers gesplitst naar beroepsgroep, dat in de eerste decennia van de vorige eeuw de totale criminaliteit van (buitenlandse) mijnwerkers die van overige delinquenten aanzienlijk heeft overtroffen.¹²

Menige mijnwerker heeft een nachtje moeten doorbrengen in een van deze cellen in het Heerlense politiebureau, dat destijds gelegen was aan de Akerstraat, 1919. Foto: Collectie Rijckheyt

De Stationstraat in Heerlen waar naast Hotel du Nord de Heerlense 'knok'-bioscoop gevestigd was. De naam was niet alleen het gevolg van de 'knokfilms' die er vertoond werden.... Foto: Collectie Rijckheydt

De agenten van het Heerlense politiekorps onder commissaris W. Erkens (midden) schreven de vingers blauw aan processen-verbaal over ruzies, geweld en smokkel, ca. 1920. Foto: Collectie Rijckheydt

Heerlen - Vogelvlucht vanaf de Spoorbrug.

Ondanks de realisatie van de gezellenhuizen, zoals 'Ons Thuis' aan de Parallelweg in Heerlen, daalde de criminaliteit onder jonge mannen nauwelijks. Foto uit ca 1920: Collectie Rijckheyt.

De hoogste pieken zijn bereikt in de jaren 1910-1912. In 1923-1925 is echter al sprake van een daling met 57%. Daarna zet die daling verder door met als gevolg dat sedert de jaren dertig het totale criminaliteitscijfer van niet-mijnwerkers veel hoger is dan dat van mijnwerkers.

Terwijl het aantal mijnwerkers tijdens de depressie met 20% daalt, is de totale criminaliteit onder mijnwerkers in 1937-1939 vergeleken met 1923-1925 met liefst 64% gedaald. Na de oorlog neemt de criminaliteit onder mijnwerkers echter weer toe. Het is dan de tweede generatie, in de mijnstreek geboren, mijnwerkers wier aandeel in de criminaliteit onevenredig snel is gestegen.

In 1952-1954 bedraagt de totale criminaliteit in de mijnstreek echter nog slechts het vijfde deel van die in 1910-1912. Primair is de daling van geweldsmisdrijven door mijnwerkers verantwoordelijk voor de gunstige cijfers.

Voor de periode 1926-1945 is bekend hoe de aantallen vermoedelijk gepleegde rechtbankcriminaliteit in Heerlen is verdeeld over verschillende beroepsgroepen. Daaruit blijkt dat in de periode 1926-1930 26% is gepleegd door handelsreizigers, een identiek percentage door mijnwerkers en 23 % door ambachtslieden.¹³ Daarna daalt het aandeel van mijnwerkers in de Heerlense criminaliteitscijfers voort-

durend. In 1936-1940 bedraagt het nog slechts 14,2% . Gezien het grote aandeel van mijnwerkers op de Heerlense beroepsbevolking is hun aandeel in de vermoedelijk gepleegde rechtbankcriminaliteit dus sedert midden jaren twintig gering.

Misdrijven onder invloed

Uit de criminaliteitsstatistieken blijkt dat mijnwerkers in de leeftijdsklasse van 21 tot 29 jaar het meest met criminaliteit belast is geweest.¹⁴ Vooral zeden- en geweldsdelicten en hun ongehuwde staat gingen samen met een hoge mate van criminaliteit in deze leeftijdscategorie. Het vrij hoge percentage misdrijven gepleegd onder invloed van alcohol (in 1910-1912 35%) in de mijnstreek is opmerkelijk.¹⁵ Aangezien de mijnwerkersbevolking vooral in de opbouwfase zeer jong (en ongehuwd) was, ligt hier een van de belangrijkste verklaringen voor de hoge criminaliteitscijfers in de periode 1910-1912. Het groot aantal tijdens de depressie ontslagen jonge mijnwerkers verklaart daarmee ook de scherpe daling van het aandeel mijnwerkers in de criminaliteitscijfers in de jaren dertig. De stijging van de cijfers na de oorlog moet worden verklaard uit de toename van het aantal jonge, in Limburg geboren mijnwerkers, de tweede generatie derhalve.

Opmerkelijk is dat uit de cijfers blijkt dat opheffing van het zo verfoeide kostgangerssysteem en het huisvesten van jonge mijnwerkers in gezellenhuizen geen merkbare invloed heeft gehad op door hun gepleegde criminele handelingen.¹⁶ Onbekend is of hun criminele status is voorafgegaan of volgde op hun huisvesting in gezellenhuizen.

De mate waarin de krantenlezer is geconfronteerd met criminele handelingen van mijnwerkers zal een grote invloed hebben gehad op het imago en de status van de beroepsgroep. In hoeverre de regionale pers hier aandacht aan besteedde is een interessant thema voor onderzoek. Uit de criminaliteitsstatistiek blijkt dat de agressieve criminaliteit begaan door minderjarige mijnwerkers tussen 1910 en 1954 drastisch daalde. In de periode 1910-1912 bedraagt het absolute aantal van dergelijke delicten precies 100.¹⁷ Dertien jaar later, van 1923-1925, is het licht gedaald tot 91 delicten. In verhouding tot het totaal aantal minderjarige mijnwerkers is echter sprake van een spectaculaire daling: van liefst 60,5% naar 16,5%. Indien de pers in de periode 1923-1925 net zoveel aandacht besteedde aan de agressieve criminaliteit onder jonge mijnwerkers als in de periode 1910-1912 zonder rekening te houden met de veel grotere omvang van deze leeftijdsgroep

jonge mijnwerkers, zal het imago van de mijnwerkers meer geschaad zijn dan nodig was.

Conclusie

Concluderend kan gesteld worden dat het aandeel van mijnwerkers in de criminaliteitsstatistiek in de periode dat Frans Erens zijn artikel over de 'heerlijke streek' schreef vrij hoog was en aanzienlijk hoger dan in de daarop volgende decennia. Vooral het grote aantal jonge mijnwerkers was hierop van invloed. De Nieuwe Limburger Koerier van 6 Augustus 1904 schreef dat met name het alcoholmisbruik in het verleden een negatieve invloed had op het imago van de mijnwerkers, maar dat generalisaties niet terecht waren. "Wat een gedeelte, het kleinste gedeelte zeker, misdeed, moesten allen ontgelden".¹⁸

De redactie van De Amsterdammer had méér gelijk dan Erens toen zij als reactie op zijn artikel schreef dat het wel allemaal op zijn pootjes terecht zou komen met de mijnwerker; hij was man en vader geworden, woonde in een klein huisje en had wat te verliezen. Zoals De Amsterdammer al schreef, overdreef Erens, vooral in zijn in de donkerste kleuren geschilderde toekomstvisie.

Noten

- 1 Pieter Pover, *Terugblik op een voltooide maatschappij en haar criminaliteit: onderzoek naar de evolutie van de criminaliteit als sociaal verschijnsel in het steenkolenbekken van Zuid-Limburg* (Kampen 1970). Het in Limburg bekendere proefschrift van pater Remigius Dieteren O.F.M. (*De migratie in de mijnstreek, 1900-1935* (Heerlen 1960) steekt daar schril bij af. Dieteren heeft geen gebruik gemaakt van de gegevens van de afdeling gerechtelijke statistiek van het CBS maar steunt zijn bevindingen slechts op de aantallen processen-verbaal in het arrondissement Maastricht. Pover meent te mogen concluderen dat Dieterens proefschrift wetenschappelijk ver beneden de maat is wegens een foutieve opzet van de studie, en omdat het getuigt van vooroordelen en haat tegenover buitenlanders (xenofobie; 'damned foreigner' denken). Zie ook: de stellingen bij proefschrift Pover.
- 2 Buitenlandse literatuur over de criminaliteit van mijnwerkers of in mijnstreken is schaars. Wel blijkt daar volgens Pover uit dat mijnwerkers onderlinge geschillen liever onder elkaar regelden, zonder de politie er bij te betrekken. De hoge mate van onderlinge solidariteit leidde er

- waarschijnlijk toe dat de lage cijfers voor eenvoudige belediging hiermee in verband staan. Pover, 88.
- 3 Pover, 101 e.v.
- 4 Pover, 75.
- 5 Zo verwijt Dieteren (Dieteren, 51) de buitenlandse mijnwerkers dat zij vrijwel allen iets op hun kerfstok hadden en dit, naast een economisch motief, de belangrijkste reden voor emigratie zou zijn geweest. Waarschijnlijk laat hij zich daarbij te veel leiden door de krantenartikelen van Vianen. Dieteren noemt geen enkele bron waarop hij zijn stelling kan baseren. In het voorwoord van zijn proefschrift wordt opgemerkt: "De plotse en snelle ontwikkeling van de mijnindustrie in Nederlands Limburg, gepaard met een massale inwijking van vreemde arbeiders, [...] heeft [...] ook allerlei sociale en morele spanningen en conflicten opgeroepen tussen de levensvormen en levensnormen van de autochtone bevolking en die van de inwijkelingen, die een bedreiging vormden voor de nationale en zedelijke gaafheid van deze bevolking."
- 6 Pover (210) verwijst hiervoor naar studies van Stachouwer, de Roos en Havermans.
- 7 Pover, 221.

- 8 Pover, 76.
- 9 Wim Noltens kwam na onderzoek tot de conclusie dat in de Franse Tijd liefst 1/3 van alle huwelijkspartners en getuigen in Kerkrade mijnwerkers waren. (Schriftelijke mededeling van Wim Noltens aan de auteur)
- 10 Zoals in de eerder genoemde dissertatie van Dieteren.
- 11 Pover, 80.
- 12 Pover, 115.
- 13 Pover, 121.
- 14 Pover, 151.
- 15 De Heerlense politie maakte in 1920 liefst 540 keer een proces-verbaal op wegens openbare dronkenschap tegenover 258 in 1927. (Pover 201). Het percentage verbruik van bier per 1000 inwoners bedroeg in Limburg in 1951 29,8 liter tegen 10,5 liter gemiddeld voor de gehele bevolking. Op de tweede plaats kwam Noord Brabant met 16,5 liter. Het onder invloed van alcohol gepleegde misdrijven door mijnwerkers daalde van 1910/1912 van 35,5% naar 16,9%.
- 16 Pover, 174.
- 17 Pover, 165. In 1952-1954 was het van 5,2% in 1939-1939 gedaald tot 2,6%.
- 18 'Er komt beweging' (anoniem), in: *Nieuwe Limburger Koerier*, 6 Augustus 1904.

ROLAND BISSCHEROUX

Roland Bisscheroux is historicus, directeur-archivaris van het Waterlands Archief en lid van de Adviescommissie Archieven van de VNG.

Kaarten van het mijngebied van de abdij Kloosterrade (Rolduc) uit de 18e eeuw

Onlangs was een nieuw zinkgat op de plek van een historische mijnschacht aan de Franciscanerstraat in Bleijerheide groot in het nieuws.¹ De gemeente Kerkrade is op zoek naar de locaties van deze oude ontginningsplekken. Na een eerdere publicatie over de eerste koempels in het Land van Rode² ga ik in dit artikel nader hierop in aan de hand van een aantal kaarten uit het archief van de Abdij Kloosterrade uit het Regionaal Historisch Centrum Limburg in Maastricht.³

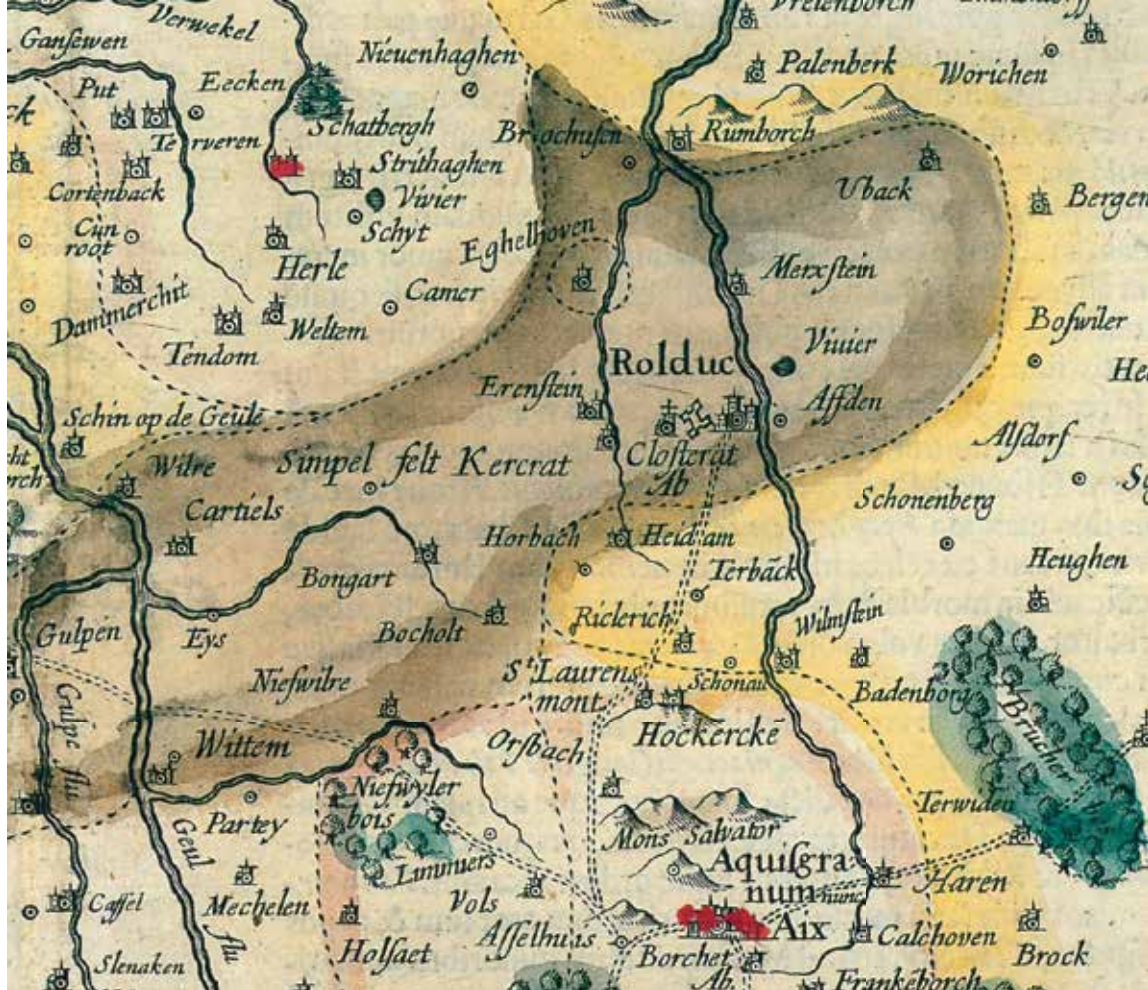
Het archief van Kloosterrade

Kloosterrade – het klooster van Rode – lag in het Land van Rode, later Hertogen Rode of Rode-le-duc genoemd. Graaf Adolf van Saffenberg, eigenaar van het Land van Rode schonk het plateau waarop het huidige Rolduc gebouwd is en een strook grond reikend tot aan de Worm aan de stichters van de abdij. De abdij bezat de rechten op de ontginning van de aanwezige steenkool in de ondergrond van haar landgoederen. Tot 1742 werden die rechten, de ‘Kohlgerechtigheit’, door de abdij voor bepaalde tijd beleend aan mijnwerkers tegen een vergoeding die de ‘erfpenning’ werd genoemd. De ‘Kohlgerechtigheit’ kon zelfs per steenkoollaag worden overgedragen. De samenwerkende mijnwerkers (‘Koller’) gingen in de loop van de tijd over in ‘Gesellschaften’ waarvan de eigenaren ertoe overgingen plaatsvervangers aan te stellen voor het werk in de mijn. De abdij Kloosterrade zegde de contracten met de mijnbedrijfjes in 1742 op en nam vanaf toen de steenkoolwinning zelf ter hand. De administratie van deze rechten op de steenkoolwinning is bewaard gebleven in het archief van Kloosterrade. De vroege mijnbouw in het Wormdal werd in NO-richting nog verhinderd door een verzakking en in NW-richting door het dalen van de lagen. In NO-richting kruist de Worm namelijk de tekto-

nische Feldbiss-breuk. De Top-Carboon zakt daar ca. 100 m naar beneden (een zogenoemde ‘afschuiving’). In NW-richting daalt de Top-Carboon geleidelijk. Op enig punt ligt de Top-Carboon in NW-richting zo ver onder het maaiveld en grondwaterniveau dat kolenwinning met oude, pre-industriële, technieken niet meer mogelijk is.⁴ In die tijd was men ook op de hoogte van de grootte van het winbare steenkoolveld getuige de volgende tekst uit het archief:

*Er bestaat een overlevering onder de kolendelvers dat de kolenlagen van deze streek begrensd worden door de lijnen die van de toren der parochiekerk van Bardenberg tot aan de toren van onze kerk en van deze tot aan de schoorsteen van het hoogste gelegen huis ‘zu den Holtz’ en van hier tot aan [ontbreekt] getrokken kunnen worden, zoo namelijk dat de terreinen die binnen deze grenzen en het riviertje de Worm besloten worden, van beide zijden met kolen gevuld zijn; maar dat er geen gevonden worden buiten deze grenzen.*⁵

Het archief van Kloosterrade bevat een aantal kaarten die deels opgeborgen zijn in de kaartcollectie van het RHCL. Deze kaarten hebben ook een kaartnummer gekregen. Inventarisnummer 1081 bijvoorbeeld verwijst naar kaart RAL_K_683 in de kaartcollectie. Het apart bergen van kaarten uit een archief is gebruikelijk vanwege de speciale manier van berging. Door een verwijzing naar de juiste plaats in de kaartcollectie blijft de samenhang behouden. Er zijn ook kaarten in het archief die niet apart geborgen zijn. De eerste is die met inventarisnummer 1085, kaart van het mijnveld Hanckepanck en Spitzenleen (1760). Zie afbeelding 2. De tweede is inventarisnummer 1082/2 (1766). Zie afbeelding 4. In totaal zijn er zeven inventarisnummers met een kaart betreffende de mijnbouw in dit archief waarvan dus vijf kaarten apart zijn geborgen in de kaartcollectie.

Afbeelding 1 Ducatus Limburgensis, Aegidius Martini, 1616.

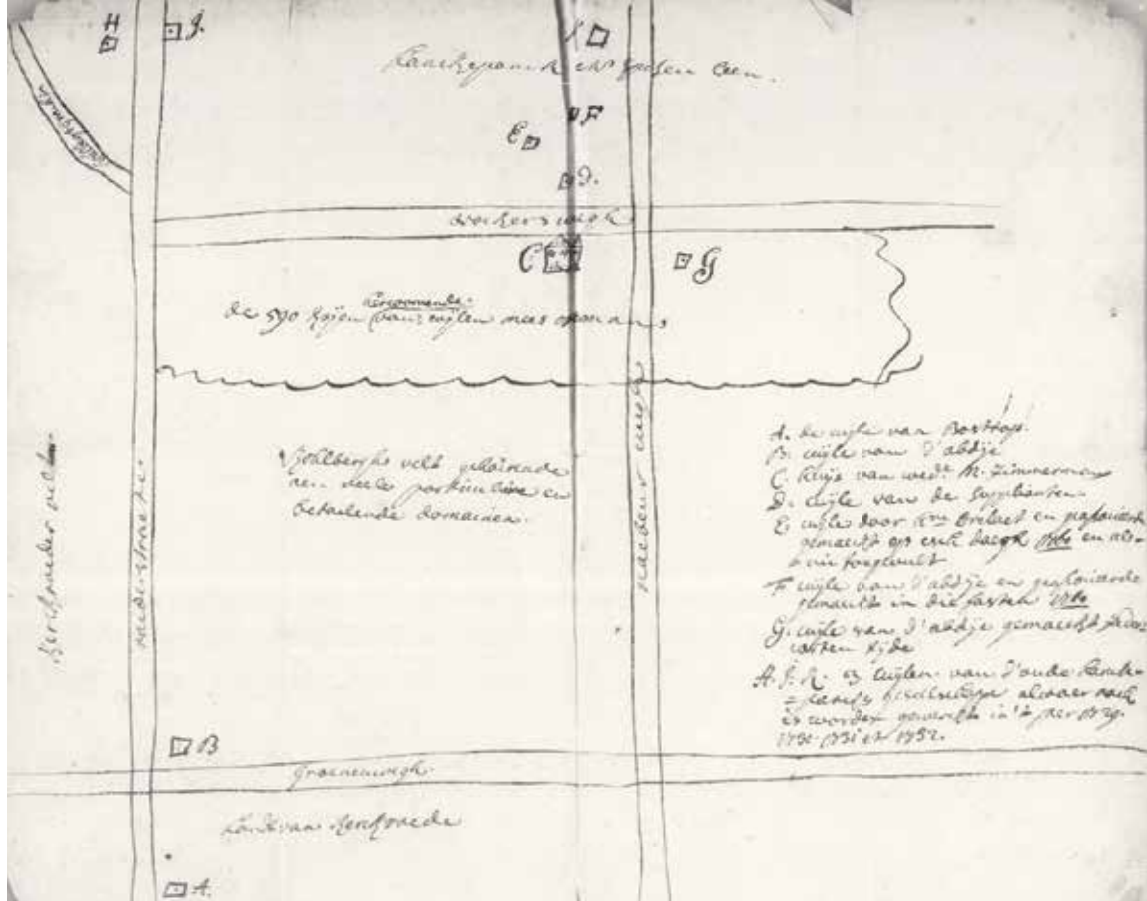
Kloosterrade op de kaart

Op zestiende- en zeventiende-eeuwse kaarten vinden we de abdij Kloosterrade terug binnen de heerlijkheid 's Hertogenrade. Zie afbeelding 1 als voorbeeld. Op deze kaart uit 1616 wordt de abdij aangeduid met Closterat Ab(baye), op andere kaarten met Cloister Rajdt (1573) of Closterad (1692). De heerlijkheid Rolduc is weergegeven met de kleur bruin. Goed zichtbaar zijn de rivier de Worm en de weg van Aken naar Herzogenrath. In de 18^e eeuw veranderen de kaarten en gaat de zakelijke weergave geleidelijk aan meer overheersen. Verbeterde landmeettechnieken daagden uit tot het maken van steeds nauwkeuriger kaarten waarop geen plaats meer was voor de rijke versieringen uit met name de 17^e eeuw. In de loop van de 18^e eeuw werden de kaarten ontdaan van hun decoratieve en artistieke versieringen en omgetoverd in zuivere bronnen van topografische informatie, gebaseerd op nauwkeurige opmetingen en inventarisaties in het veld.⁶ Het is overigens opmerkelijk hoe het huidige stratenpatroon nu nog overeen komt met het historische stratenpatroon op die kaarten.

Op 16^e en 17^e-eeuwse kaarten ontbreken verwijzingen naar de mijnbouwactiviteiten in het dal van de Worm. Daarvoor moeten we gebruik maken van 18^e-eeuwse kaarten. Zie de 'Carte topographique de la seigneurie de Clooster-rade' uit de kaartcollectie

van het RHCL (afbeelding 6) als voorbeeld. Dit is een kaart uit 1776 die grotendeels overeenkomt met de militaire Ferrariskaart van de Oostenrijkse Nederlanden uit 1777. Op deze kaart uit 1776 zien we niet alleen de AB(baye) Clooster-rade maar ook 'mines de houille' (steenkoolmijnen) ten zuiden van de abdij, 'houillere' (steenkoolmijn) ten zuiden van Maubach en een 'machine hydraulique' (waterpomp) ten oosten van Maubach. Als we deze kaart vergelijken met de Ferrariskaart of de militaire Tranchotkaart van 1805, dan zien we op dezelfde plaatsen activiteiten. De 'mines de houille' zijn de mijnen van Kloosterrade, op de Tranchotkaart aangegeven als 'Houillieres' en 'Kouhl Bonaparte'. De 'machine hydraulique' is op de Tranchotkaart aangegeven als 'canal d'Ecoulement'. De 'houillere' ten zuiden van Maubach zijn op de Tranchotkaart meer verspreid, waaronder de 'PrickKouhl'. De kaart uit 1776 is op grond hiervan heel betrouwbaar te noemen.

Terug naar de kaart van het mijnveld Hanckepanck en Spitzenleen (afbeelding 2). Deze kaart beslaat in grote lijnen hetzelfde gebied als een kaart uit 1763 met inventarisnummer 1081 (hier afbeelding 3). Helaas is dit een kaart waarvan het verband met het archief verloren is gegaan. Hierdoor ontbreekt een uitleg van de verschillende aanduidingen op de kaart. Wel staan er straatnamen in deze kaart die overeenkomen met de straatnamen van de kaart uit

Afbeelding 2 Kaart van het mijnveld Hankepanck en Spitzenleen, onbekende maker, 1760 (het noorden linksboven). RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1085. Op de kaart zijn aangegeven: A. 'de cuijle van Bostrop' (de mijn van de Bostropse Kohlergesellschaft); B. 'cuijle van d'abdijs' (de mijn van de Abdijs van Kloosterrade); C. 'huijs van wed(uwe) M. Zimmermans'; D. 'cuijle van de supplianten'; E. 'cuijle door h(e)re prelaet en geassocieerden gemaect op eschdaegh (aswoensdag) 1760 en alsnu toegevuult'; F. 'cuijle van d'abdijs en geassocieerde gemaect in die fasten 1760'; G. 'cuijle van d'abdijs gemaect sedert corten tijde'; H., J., K. '3 cuijlen van de d'oude Hankepancks geselschappen alwaer noch is worden gewerckt in 't jaer 1729, 1730, 1731 et 1732'.

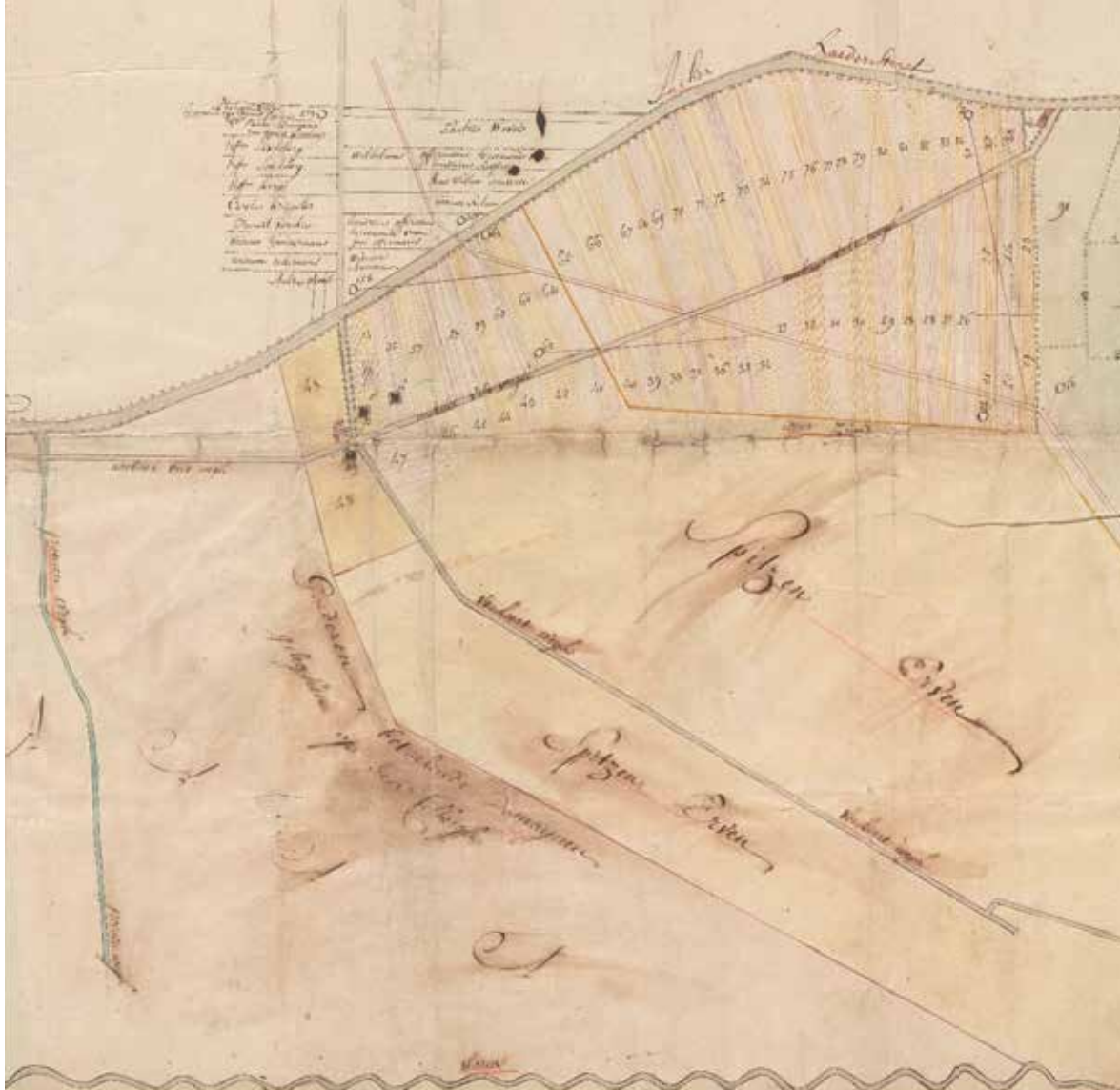
1760 (afbeelding 2). Deze kaart heeft een andere oriëntatie en is een kwartslag naar rechts gedraaid hier. We zien dan links de 'Acker Raederstraet' (de weg van Aken naar Herzogenrath) met parallel daaraan de 'Naebeur velt wegh', onderaan de 'Groenewegh' met parallel daaraan de 'Vockaert wegh'. De laatste twee wegen lopen van de weg van Aken naar Herzogenrath af naar de Worm. Verder is links aangegeven het 'Kerckraeder velt' en onder het 'Landt van Kerckrade', dat wil zeggen: land onder de jurisdictie van Kerckrade. Voor de legenda van de kaart uit 1760, zie het bijschrift bij afbeelding 2.

De kaarten uit 1760 en 1763

De nauwkeuriger detailkaart uit 1763 (afbeelding 3) kan geprojecteerd worden op de betrouwbare overzichtskaart uit 1776 (afbeelding 6). De detailkaart geeft de situatie weer van het gebied aangeduid met Straet en Kohlberg tussen Maubach en Pesch op de overzichtskaart. Dit is een gebied dat nu grotendeels aan de overzijde van de Duitse grens ligt rond de Nieuwstraat en de Voccartstrasse. Op beide kaarten is de huidige Nieuwstraat / Josefstrasse / Alte Strasse aangeduid met '(Acker) Raederstraet'. De huidige Kohlberger Strasse is aangeduid

met 'Vockertsweg', de huidige Voccartstrasse aangeduid met 'Naebeur weg' en de huidige Bleyerheide Strasse met 'Groenewegh'. De huidige Kohlberggracht tot slot staat identiek linksboven aangegeven op de detailkaart uit 1763! Daarmee is de positie van de kaart bepaald.

Kijken we nu naar de weergegeven mijn(schachten) op de kaart uit 1760, dan zien we om te beginnen ten zuiden van de 'Groenewegh' 'de cuijle van Bostrop' (A). De huidige locatie is rond de kruising van de Nieuwstraat en de Rather Heide straat / Postropsweg. Die laatste naam verwijst naar de voormalige Bostropmijn. De tweede mijn is de 'cuijle van d'abdijs' (B). De huidige locatie daarvan is dus bij de kruising van de Nieuwstraat en Bleyerheide Strasse. Daarnaast zijn er drie mijnen aangegeven bij de kruising van de huidige Voccartstrasse en Kohlberger Strasse (D, E en F), waaronder een 'cuijle van d'abdijs' (F) en een 'cuijle van d'abdijs' (G) aan de andere zijde van die kruising. Tot slot zijn er aangegeven drie 'cuijlen van d'oude Hankepancks geselschappen alwaer noch is worden gewerckt in 't jaer 1729' (H, J en K), waarvan er een gelegen was tussen de huidige Nieuwstraat en Kohlberggracht (H) en twee tussen de huidige Nieuwstraat / Josefstrasse en Voccartstrasse (J en K).

Afbeelding 3 Kaart van het mijnveld Hanckepanck en Spitzenleen, met afvoerkanaal, aangelegd door de Hanckepanck-Gesellschaft, 1763. RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1081 (RHCL kaartcollectie, inventarisnummer RAL_K_683).

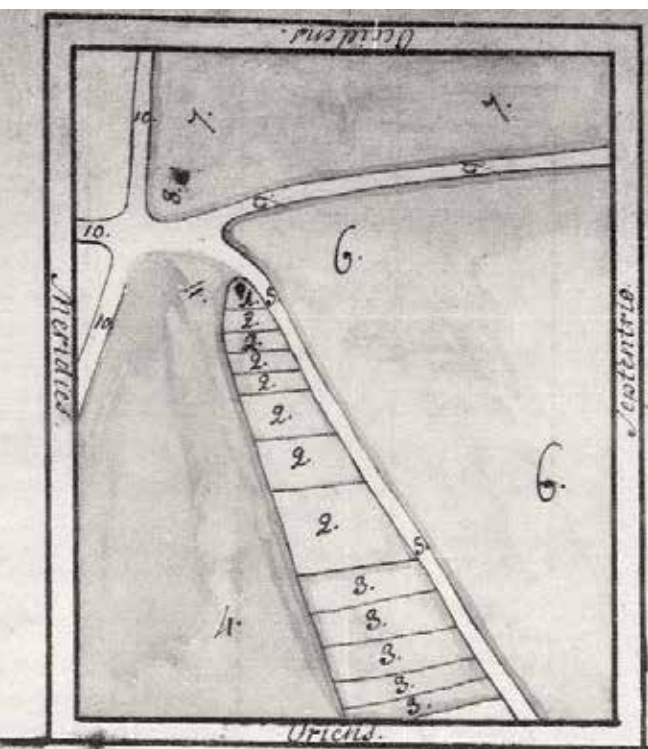
Een bijzonder inventarisnummer in het archief van Kloosterrade is 1088, Beschrijvingen van 'niet meer voorhanden zijnde' kaarten van het mijngebied van de abdij (18e eeuw). Blijkbaar zijn ooit de bij dit document behorende kaarten elders geborgen. De bewerker van het archief heeft echter niet goed opgelet: een van de beschrijvingen heeft betrekking op de kaart met inventarisnummer 1085 (hier afbeelding 2)! Daarmee beschikken we over een uitgebreide beschrijving van de situatie van de mijnvelden op deze kaart.

Overige kaarten

Naast de kaarten uit 1760 en 1763 is er nog een kaart uit 1766 die bij het archief geborgen is: inventarisnummer 1082 (afbeelding 4). Ook van deze kaart beschikken we over een vergelijkbare kaart met meer details uit 1767 (afbeelding 5). Deze kaarten geven de situatie ten noorden van de kaart uit 1760 weer, gelegen rond de huidige Alte Strasse en de Wendelinusstrasse, eveneens aan de Duitse kant

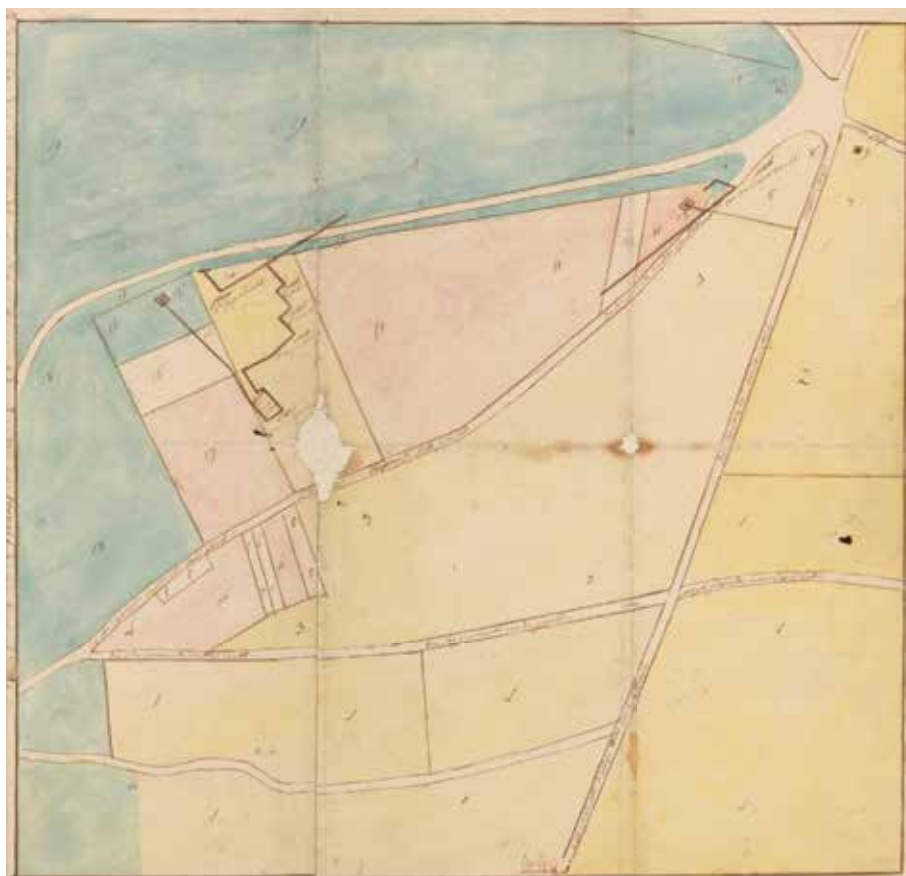
van de grens. Linksonder op beide kaarten staat een kruising van de volgende wegen (van boven af met de klok mee): de tegenwoordig niet meer aanwezige 'breedenwegh / gemeenen wegh gaende naar d'abdij van Kloosterrade', de huidige Alte Strasse aangeduid met 'kohlgracht / duystergracht', de huidige Wendelinusstrasse, de huidige Pilgramsweg, de huidige Alte Strasse en de huidige Schwarzer Weg aangeduid met 'Holster gas'. Op de kaart uit 1767 is noordelijker nog een weg te zien: de tegenwoordig niet meer aanwezige 'Roder gracht'.

Op deze kaarten staan drie mijnen aangegeven. De eerste is een 'Houillen-put ofte kohl-schacht gehoorende aan d'abdij Cloosterrode', gelegen tussen de niet meer aanwezige 'breedenwegh / gemeenen wegh gaende naar d'abdij van Kloosterrade' en de huidige Schwarzer Weg aangeduid met 'Holster gas'. De tweede is 'de kohlkuyle op den naeme van de heren Poyck, Lersch ende Cox / Coolschagt bewerkckt op den naem van Aldegondis Jacobina Poyck geborene von Grupello staende op secker landt oock mende van dito Baron van Spies', gelegen aan de over-

Afbeelding 4 Kaart van mijnvelden onder Kerkrade en 's-Hertogenrade met situering van de ontginningsrechten van de abdij, 1766.

RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1082.

Afbeelding 5 Kaart van het mijngebied onder Kerkrade en 's-Hertogenrade met opsomming van de velden waar de abdij als eigenaar van de bovengrond ontginningsrechten bezit, 1767.

RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1083 (RHCL kaartencollectie RAL_K_684).

zijde van de kruising tussen de huidige Alte Strasse aangeduid met 'kohlgracht / duystergracht' en de huidige Wendelinusstrasse. De derde is de 'tweede kolcuyle op den naem van Aldegondis Jacobina Poyck ende staende op eene plaetse behoerende aen den schepen Sr Cox', gelegen aan de huidige Wendelinusstrasse.⁷

In totaal zijn er zoals gezegd zeven inventarisnummers met een kaart betreffende de mijnbouw in dit archief waarvan vijf kaarten apart zijn geborgen in de kaartcollectie. Naast de hiervoor genoemde kaarten zijn dat de volgende. Een kaart van het mijngebied onder Kerkrade met de benamingen Alte Prick, Leiendecker, Hankepank, Vockart, Pompenmacher, Spisserlehn en Kochen-Erven (inventarisnummer 1087, afbeelding 7), een kaart van het concessiegebied van de mijn Prickkoul (inventarisnummer 1086, afbeelding 8), beide uit de 18^e eeuw en een kaart van de steenkoolmijn die Blatteweidt met schachten en pomp-installatie, 1784 (inventarisnummer 1084, afbeelding 9). De kaart van de mijn Prickkoel (afbeelding 8) kan gesitueerd worden tussen de huidige Nieuwstraat en Bleijerheidestraat. Op de kaart staat ter hoogte van de Franciscanerstraat / Schummerstraat een 'machine hydraulique' aangegeven en een aantal 'bures', dat wil zeggen ondergrondse, zogenaamde 'blinde schachten'.

Samenvattend

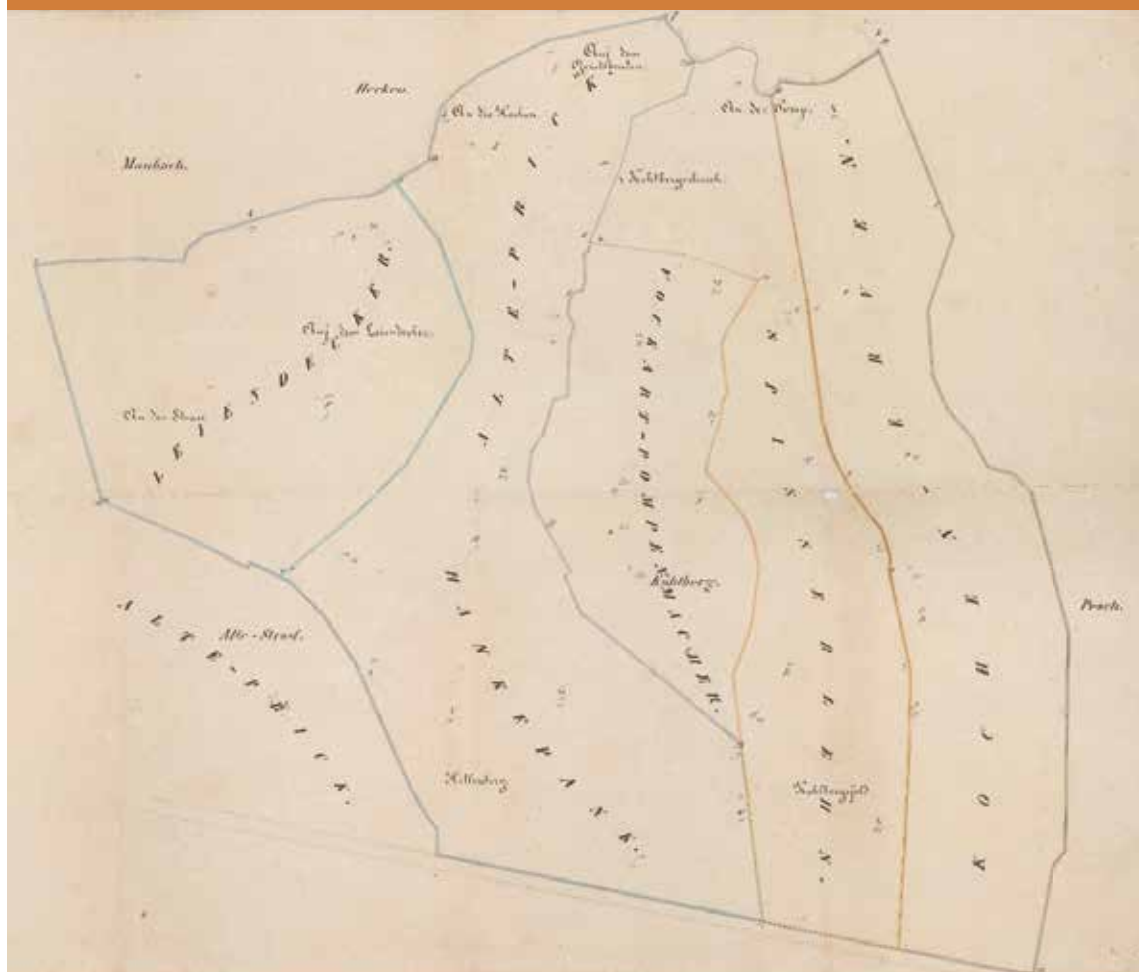
Als we de besproken kaarten uit de periode 1760-1784 samenvatten, dan zijn er in totaal 4 mijnen van de abdij aangegeven. Alle zijn gelegen aan de oostzijde van de huidige Nieuwstraat:

- de 'cuijle van d'abdije'. De huidige locatie daarvan is bij de kruising van de Nieuwstraat en Bleyerheide Strasse;
- een 'cuijle van d'abdije' aangegeven bij de kruising van de huidige Voccartstrasse en Kohlberger Strasse;
- een 'cuijle van d'abdije' aan de andere zijde van die kruising en
- een 'Houillen-put ofte kohl-schacht' gehoordende aan d'abdije Cloosterrode', gelegen tussen de niet meer aanwezige 'breedenwegh / gemeenen wegh gaende naar d'abdije van Cloosterrade' en de huidige Schwarzer Weg aangeduid met 'Holster gas'.

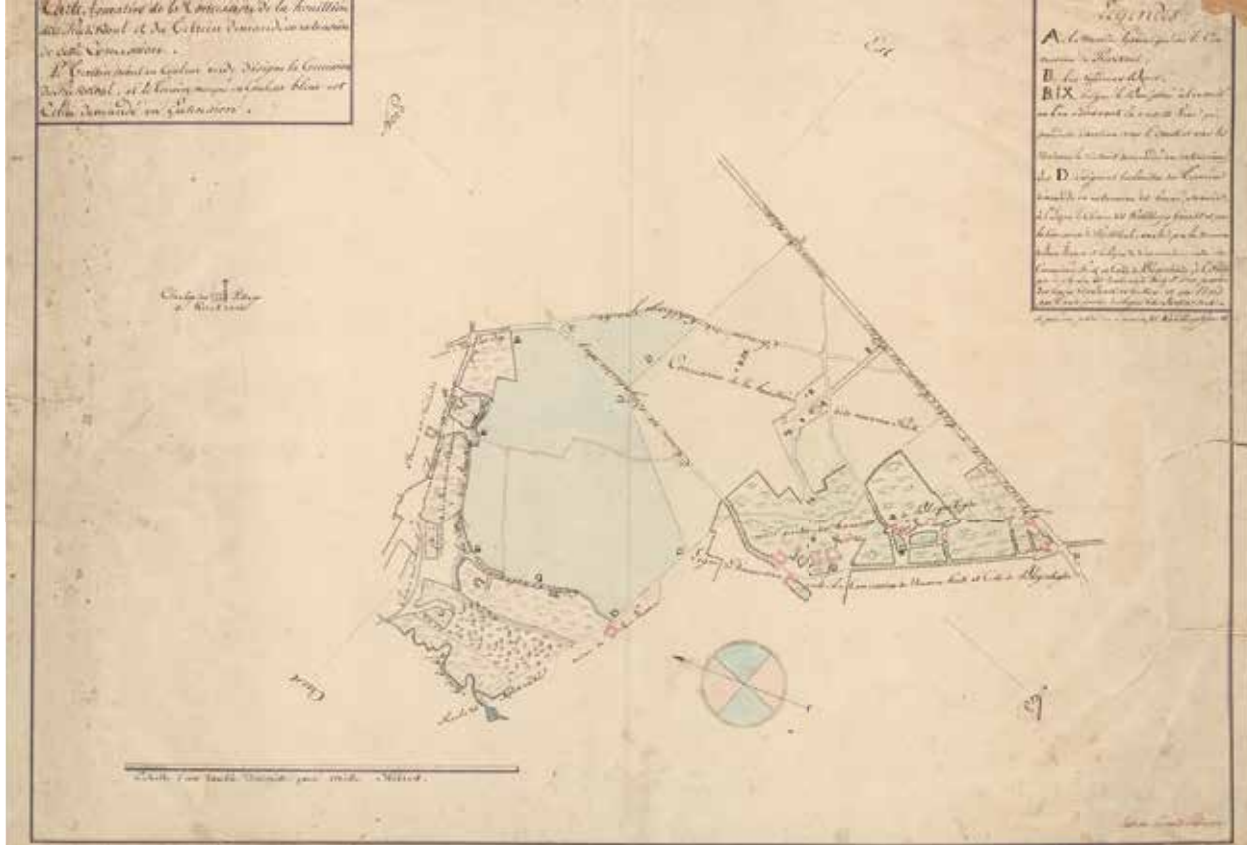
Op latere kaarten zijn de mijnen van de abdij juist ten westen van de van de huidige Nieuwstraat gelegen. De mijnen van Kloosterrade zijn op de Tranchotkaart van 1804 aangegeven als 'Houillieres' en 'Kouhl Bonaparte' aan de huidige Holzstraat. En op de militaire stafkaart van 1840 staat een mijn aan de huidige Veldkuilstraat en aan de Domaniale Mijnstraat / Nieuwstraat.

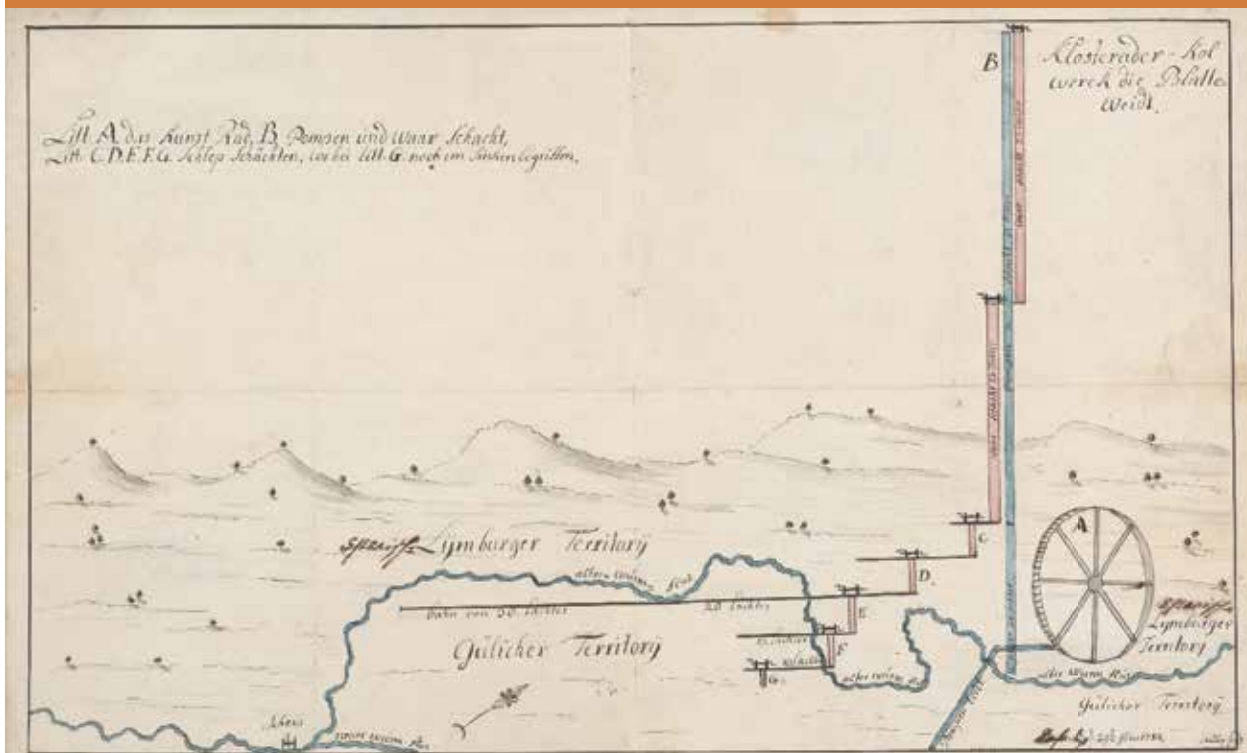
Afbeelding 6 Carte topographique de la seigneurie de Clooster-rode, Lambert de Rurignij, 1776 (RHCL kaartcollectie, inventarisnummer RAL_K_1421773).

Afbeelding 7 RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1087 (RHCL kaartcollectie, inventarisnummer RAL_K_685).

Afbeelding 8 RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1086 (RHCL kaartcollectie, inventarisnummer RAL_K_145).

Afbeelding 9 RHCL archiefnummer 14D004, inventarisnummer 1084 (RHCL kaartcollectie, inventarisnummer RAL_K_684_A).

Noten

- 1 De Limburger, 24, 25, 29 en 31 juli 2020.
- 2 Roland Bisscheroux, 'Van Koller en Koelwercken. De eerste koempels in het Land van Rode', *Land van Herle* 54:3 (2004) 100-104.
- 3 Voor meer informatie over oude schachten rond Kerkrade zie: B.P.A. Gales, 'De weg naar het hemelrijk is geplaveid met goede voornemens; schachten, stoommachines en steenkoolwinning in Limburg tussen 1750 en 1850' in: *Jaarboek voor de geschiedenis*

- van bedrijf en techniek, 5 (1988) 294-326 en A.H.W. Martens, *Administration des mines, van 1810 tot 1960: Staatstoezicht op de mijnen. Bijlage bij: Verslag van de inspecteur-generaal der mijnen*, 1959 ('s-Gravenhage 1961).
- 4 Geologische informatie aangeleverd door Eric Nieuwenhuis, gemeente Kerkrade.
- 5 RHCL, Abdij Kloosterrade 1108-19^e eeuw 14D004, inventaris nummer 1199: Nicolas Heyendahl, *Notitia* (1719-1732). Vertaling

- in: W. Gierlichs, *Over de mijnbouw der abdij Kloosterrade* (Roermond 1937) 51.
- 6 B.G. Graatsma, 'Limburg 1802-1807. Landschap en vegetatie in kaart gebracht. De Tranchotkaart als historische informatiebron', *Publicaties van het Natuurhistorisch genootschap Limburg, Reeks XL*, 2 (1993).
- 7 W. Gierlichs, *Over de mijnbouw der abdij Kloosterrade. Overdruk Rolduc's Jaarboek* (Kerkrade 1937) 1.

FRANS GERARDS EN QUINTEN VAN RIET

Dr. Frans M. Gerards is lid van de redactie van MijnStreek en bestudeert aspecten van de geschiedenis van de regio. Mr. Quinten van Riet heeft een zelfstandige advocatenpraktijk in Venlo.

Waarom Cesar Timmermans uit Heerlen de Maastrichtse advocaat mr. Eugène van Oppen vermoordde

Een profiel van de dader

Kerkplein Heerlen, circa 1905. Foto: collectie Rijkshet

Een van de meest geruchtmakende aanslagen die in Nederland ooit op een advocaat werd gepleegd, was de moord op de Maastrichtse advocaat mr. Eugène van Oppen. In zijn woonhuis te Maastricht, tevens advocatenkantoor, werd hij op donderdag 9 april 1885 op beestachtige wijze om het leven gebracht. De dader was zijn vijfenvijftigjarige ex-cliënt Cesar Timmermans uit Heerlen. Hij nam wraak voor het onrecht dat de advocaat hem had aangedaan. Over het voorspel dat tot de moordaanslag leidde en de aanslag zelf is in 2008 in 'Het Land van Herle' uitvoerig verslag gedaan.¹ In deze bijdrage proberen de auteurs de vraag te beantwoorden wat deze man in werkelijkheid dreef tot deze wandaad.

Mr. Jean Mathieu Eugène van Oppen.
Foto: Van Oppen Nieuws 2 (1955), 9

Streven naar eerherstel

Eugène Van Oppen was in Maastricht een zeer succesvolle advocaat. Volgens de Limburgse historicus Jos Habets, een tijdgenoot van Van Oppen, liepen zijn zaken zo voorspoedig dat hij in zijn eentje meer te doen had dan alle andere advocaten van Maastricht samen.²

In de periode van 1872 tot en met 1874 was Cesar Timmermans, die op het Kerkplein in Heerlen een winkel uitbaatte, een van zijn cliënten. Timmermans verbrak echter de relatie omdat hij zich door Van Oppen belazerd voelde. Hij was het onder andere niet eens met de rekeningen die hij van hem ontving. Van 1874 tot en met 1878 startte Timmermans daarom een reeks van gerechtelijke procedures tegen Van Oppen op die hij op een na allemaal verloor.³ Om zijn rekeningen betaald te krijgen liet Van Oppen vervolgens tot tweemaal toe beslag leggen. Eerst op Timmermans' roerende en daarna op zijn onroerende goederen. Zo werden in 1878 een zevental percelen grond van Timmermans openbaar

verkocht. Die percelen werden allemaal opgekocht door Eugène van Oppen zelf.⁴

De jarenlange processen tegen Van Oppen, de herhaaldelijke nederlagen, de daarop volgende executieverkopen en de daaruit voortkomende forse financiële verliezen hadden tot gevolg dat Timmermans zich door Van Oppen bestolen voelde en diep gekwetst was in zijn rechtsgevoel. Hij nam zich voor hierin niet te berusten, maar te streven naar eerherstel, restitutie van de 'gestolen' goederen en schadevergoeding. Hij probeerde dat in eerste instantie te bereiken door in 1877, 1881 en 1883 drie brochures te laten verschijnen waarin hij Van Oppen publiekelijk aan de schandpaal nagelde. Uitvoerig deed hij verslag van alles wat hem door toedoen van de advocaat was overkomen. Hij stuurde zijn brochures naar de rechterlijke autoriteiten in Maastricht en 's-Hertogenbosch, naar een aantal parlementariërs, de minister van justitie en zelfs naar de koning. Ook deponeerde hij de stukken op de leestafel van een aantal sociëteiten en koffiehuisen

Het Kerkplein te Heerlen waar op dat moment de wekelijkse markt werd gehouden. Timmermans bewoonde een van de huizen gelegen aan het plein. Foto: Collectie Rijkshet, Heerlen

in Maastricht. Op deze manier probeerde hij maatschappelijke steun te verwerven voor zijn zaak in de hoop dat hem ooit eerherstel en schadevergoeding zou worden toegekend.⁵

Het ontstaan van het wraakmotief

Maar de zo vurig gewenste steun bleef uit. En van eerherstel was al helemaal geen sprake, laat staan van enige schadevergoeding. Het gevolg daarvan was dat Timmermans zich door iedereen in de steek gelaten voelde. Wat hem restte was uitzichtloosheid, wanhoop, verbittering en vooral intense haat. "Dat dan ook de gevolgen der vertwijfeling kome over hem die ze veroorzaakt heeft!" schreef hij in 1883 in zijn laatste brochure.⁶

In dat sociale isolement ontstond ten gevolge van zijn intense haat het voornemen om zich op Van Oppen te wreken door hem te vermoorden. Als hij in Heerlen de koffiehuizen bezocht, zweeg hij niet over dit voornemen. Hij maakte dat kenbaar aan iedereen dat het maar horen wilde. Maar hij werd door niemand serieus genomen. De meeste Heerlenaren zagen in hem slechts een praatjesmaker en opruier. Maar Timmermans, zo bleek achteraf, meende het serieus.

Omstreeks 1883 begon hij daarom ook wapens te dragen. Het begon met een revolver. Zodra zich een geschikte gelegenheid zou voordoen, zo nam hij zich voor, zou hij niet aarzelen Van Oppen neer te schieten. Om zich te oefenen hield hij regelmatig schietoefeningen in het bos te Schaesberg. Deze plek

was niet zo maar uitgekozen. Timmermans wist dat Van Oppen in Schaesberg familie had wonen en daar wel eens op bezoek ging. Hij hoopte dat hij daar een keertje langs zou komen. Hij zou daar dan, zonder dat iemand daar getuige van kon zijn, een aanslag op hem kunnen plegen. Omstreeks kerstmis 1884 kocht hij in Aken ook nog een groot dolkmes. Maar een uitgewerkt moordplan had hij nog niet.⁷

Directe aanleiding

De schakel die nog ontbrak was een directe aanleiding, een zogenaamde 'cue to action'. Die diende zich aan toen Timmermans zich door zijn eigen nalatigheid opnieuw financieel in de nesten had gewerkt. Hij had namelijk in Heerlen een tuin gekocht en, in afwachting van een definitieve betalingsregeling, zijn huis als onderpand aangeboden. Vervolgens had Timmermans daarna een hypotheek op zijn huis moeten opnemen en met die hypothecaire lening had hij de verkoper van de tuin moeten betalen. Maar Timmermans regelde niets. Na jaren geduldig te hebben gewacht, was de verkoper van de tuin het in 1885 beu. Er werd beslag gelegd op Timmermans' woonhuis en op 4 april 1885 werd het huis openbaar verkocht. Het gevaar dat nu dreigde, was dat Timmermans' echtgenote en gehandicapte dochter op straat kwamen te staan.⁸

Op 9 april 1885 vroeg in de ochtend ging Timmermans, gewapend met zijn revolver en dolkmes, naar Maastricht om zich bij de rechtbank ervan te vergewissen of zijn huis inderdaad was verkocht. Toen

hij die dag van huis vertrok, wist hij al dat hij nooit meer in Heerlen zou terugkeren als het inderdaad zo was dat zijn huis was verkocht. Voor hem was het namelijk zonneklaar dat dit dan te wijten was aan Van Oppen ofschoon de advocaat formeel niets met die zaak te maken had gehad. Desondanks had Timmermans zich heilig voorgenomen dat hij zich in dat geval nog op diezelfde dag op Van Oppen zou wreken.

Na een bezoek aan de rechtbank, waar Timmermans de bevestiging kreeg dat zijn huis inderdaad was verkocht, had hij onmiddellijk zijn moordplan klaar. In een tegenover de rechtbank van Maastricht gelegen café wachtte hij Van Oppen op. Zodra deze daar voorbij zou komen om thuis zijn middagmaal te gaan nuttigen, zou hij op straat een aanslag op hem plegen. Maar Timmermans wachtte tevergeefs. Van Oppen kwam die dag niet omdat hij ziek was. Bliksemsnel bedacht hij een tweede plan. Daarvoor hield hij op straat een jongen aan die bij Van Oppen moest gaan vragen of hij, Timmermans, de advocaat kon spreken. Binnen enkele minuten kreeg hij de bevestiging dat hij kon komen. Maar weer ging het mis. Wie hij namelijk aantrof was niet Van Oppen zelf maar zijn zoon, eveneens advocaat. Die vertelde hem dat zijn vader vanwege ziekte verhinderd was. Enigszins radeloos verliet Timmermans het advocatenkantoor. Nu hij de advocaat vanwege ziekte niet te spreken kon krijgen, dreigde het vaste voornemen waarmee hij die dag van huis was vertrokken in rook op te gaan.

Na een bezoek aan enkele etablissementen had hij echter spoedig een derde plan klaar. Omstreeks half twee in de middag ging hij opnieuw naar het woonhuis van Van Oppen. Zonder aan te kloppen of te bellen liep hij onaangekondigd naar binnen. Daar verwondde hij eerst de jonge advocaat Van Oppen jr. dusdanig ernstig dat deze enkele dagen later overleed. Vervolgens vermoordde hij in de vestibule van het kantoor met revolverschoten en messteken zijn aartsvijand, de advocaat Van Oppen sr. Van Oppens oudste dochter, die haar vader te hulp schoot, werd eveneens door messteken ernstig verwond. Vader en dochter overleden beiden op dezelfde dag. Toen Timmermans kort daarna door een politieagent werd overmeesterd, zei hij: *“Ik ga vrijwillig met u mee. Ik heb nu volbracht wat ik me had voorgenomen. Die ouwe moest eraan want hij is de schuld van ’t ongeluk van mijn vrouw en dochter!”*.⁹

De strafzaak tegen Timmermans werd behandeld op dinsdag 18 en woensdag 19 augustus 1885 voor het Gerechtshof te ’s-Hertogenbosch. Het Hof verklaarde hem schuldig aan moord op mr. Eugène van Oppen en aan moedwillige manslag op zijn twee kinderen. Timmermans werd veroordeeld tot een

levenslange tuchthuisstraf.

Tijdens het strafproces bleef Timmermans ijsig kalm. Hij had niet de geringste spijt van zijn daad. Zijn advocaat mr. J.A.A. Bosch merkte dan ook op dat de verdachte niet in de rechtszaal zat als een verstokte booswicht of als een berouwvolle zondaar maar met fier opgeheven hoofd, als wilde hij iedereen toeroepen: *“Het recht was aan mijn zijde, de wet kon het mij niet geven, ik heb het mijzelf verschaft!”*.¹⁰

Vraagtekens bij het wraakmotief

Wraakneming begint met de overtuiging dat men door iemand anders leed, onrecht of kwaad heeft ondervonden. Timmermans had die overtuiging. Volgens hem had Van Oppen hem tussen 1872 en 1878 ernstig onrecht had aangedaan. Toen eerherstel, schadevergoeding en iedere vorm van maatschappelijke steun uitbleef, ontstond bij Timmermans omstreeks 1883 het idee om zich op zijn advocaat te wreken door hem te vermoorden. Daarvoor schafte hij wapens aan. Ofschoon hij geen uitgewerkt moordplan had, had hij wel ideeën over hoe dat moest gebeuren. De moord moest zo onopvallend mogelijk worden gepleegd, bijvoorbeeld in het bos te Schaesberg en liefst zonder getuigen. Daarmee wilde hij de pakkans zo klein mogelijk maken en, als het enigszins mogelijk was, veroordeling en gevangenisstraf ontlopen.

Maar de moord zoals Timmermans die op 9 april 1885 pleegde, zat geheel anders in elkaar. Zo wist hij al toen hij ’s morgens vroeg van huis vertrok, dat hij – mocht zijn huis inderdaad zijn verkocht – nooit meer in Heerlen zou terugkeren. Hij hield er dus van begin af aan al rekening mee dat hij diezelfde dag zou worden opgepakt en in de gevangenis zou belanden. Uit een gesprek dat hij enkele dagen voorafgaand aan de moord had met de Heerlense notarisklerk Lonissen kan worden opgemaakt dat hij daar niet alleen rekening mee hield, maar dat eigenlijk ook wilde. Toen hij namelijk tijdens een avondwandeling door Heerlen met de notarisklerk sprak over een mogelijke executie van zijn huis, kondigde hij aan zich te zullen wreken. Daar voegde hij aan toe dat hij de voorkeur gaf aan de kille muren van de gevangenis als hij moest kiezen tussen leven in de vrije natuur of het cachot.¹¹

In zijn oorspronkelijke ideeën over wraakneming wilde Timmermans een geschikte gelegenheid afwachten om de pakkans zo klein mogelijk te maken. Op donderdag 9 april deed hij echter precies het tegenovergestelde. Hij smeedde op die dag in ongeveer anderhalf uur tijd maar liefst drie moordplannen achterelkaar. De drie plannen hadden met elkaar gemeen dat Timmermans geen enkele moeite

deed om Van Oppen zo onopvallend mogelijk te vermoorden. Integendeel, in alle drie de plannen geschiedde de moord op klaarlichte dag en was de kans op de aanwezigheid van getuigen vrijwel honderd procent. Iemand die zoiets doet, maakt het niet uit of hij gepakt wordt. Sterker nog, hij lijkt erop uit te zijn om gepakt te worden.

Om aan arrestatie te ontkomen had Timmermans een geschikte gelegenheid moeten afwachten, zoals hij oorspronkelijk ook van plan was geweest. Een aanslag op Van Oppen in een bos te Schaesberg of op een mistige avond in een van de donkere steegjes van Maastricht had hem zo'n kans geboden. Maar Timmermans wachtte die mogelijkheid niet af. Van Oppen moest hoe dan ook op die bewuste donderdag worden vermoord. Het moest op die dag en geen andere gebeuren. Vandaar dat Timmermans lichtelijk in paniek raakte en radeloos werd toen de advocaat uitgerekend op die dag ziek bleek te zijn. Wat Timmermans betrof, mocht de aanslag geen dag langer worden uitgesteld. Dat zat opgesloten in zijn voornemen toen hij op die donderdagochtend in Heerlen van huis ging. Dat voornemen was zo robuust dat hij iedere barrière rücksichtslos elimineerde. De eerste barrière die hij namelijk tegenkwam, was de jonge advocaat Eugène van Oppen jr. die Timmermans geen toegang tot zijn vader wilde geven omdat zijn deze ziek was. Met messteken en revolvergeschoten werd de jonge advocaat uitgeschakeld. De tweede barrière was de oudste dochter van Van Oppen die haar vader onder Timmermans vandaan wilde trekken. Door haar met messteken ernstig te verwonden werd ook deze barrière geslecht.¹² In het licht van het voorafgaande kan worden geconcludeerd dat wraakneming niet het enige motief moet zijn geweest om Van Oppen te vermoorden. Het feit dat hij vooraf al wist dat hij nooit meer in Heerlen zou terugkeren, dat de moord daarom per se op die donderdag moest plaatsvinden en hij er vervolgens helemaal niets aan deed om aan arrestatie en opsluiting te ontkomen, doet sterk vermoeden dat hij dat, bewust of onbewust, zo wilde. Daar uit kan worden afgeleid dat het niet alleen wraak was wat Timmermans tot zijn wandaad dreef. Er was méér. Maar wat?

Angst voor krenking en vernedering

Timmermans had jarenlang tegen Van Oppen geprocedeerd. Al die processen en vervolgens het schrijven van drie brochures hadden een zware weerslag gehad op zijn gezin. Omdat hij zijn op het Kerkplein in Heerlen gelegen winkel had verwaarloosd kwam zijn gezin in financiële problemen. In 1883 merkte hij daarover op: *'De handel is vervalen tot een credietloos en onbeduidend vertiertje,*

waarmee mijne vrouw voortsukkelt en dat bij toenemend geldgebrek weldra zal ophouden'.¹³

Zijn echtgenote, Maria Jozefa Merkelbach uit Heerlen, en zijn nog thuis wonende gehandicapte dochter hadden gedurende lange tijd geleefd in de verwachting dat alles goed zou komen. Maar naarmate de tijd verstreek werden zij in die verwachting teleurgesteld en begonnen ze te jammeren en te weeklagen. Timmermans' echtgenote verweet hem vooral het verlies van het vermogen en de goederen die zij in de huwelijksgemeenschap had ingebracht. Met bittere spot maakte ze hem belachelijk vanwege zijn vruchteloze pogingen om zijn recht te halen. Timmermans kon daar absoluut niet tegen. Hij voelde zich zo diep en intens gekrenkt dat hij er bijna gek van werd. Vandaar dat hij zich wanhopig afvroeg: *'Is zulk een toestand houdbaar? Is het niet om te vertwijfelen, om zinneloos te worden?'*.¹⁴ Toen Timmermans – waarschijnlijk om bij zijn vrouw iets goed te maken – de tuin kocht, kwam hij met de verkoper een betalingsregeling overeen waarbij hij zijn woonhuis als onderpand had aangeboden. Dit woonhuis had zijn echtgenote van haar ouders geërfd en in de huwelijksgemeenschap ingebracht. Dat hij dit vervolgens als onderpand had aangeboden, mocht zijn vrouw absoluut niet weten. Daarom zei hij tegen de Heerlense apotheker De Heselle: *'Ik ben bij de notaris geweest, maar heb daar dingen gedaan of moeten doen, waarvan mijn vrouw niets mag weten!'*.¹⁵ En inderdaad, zij zou hem zeker niet in dank hebben afgenomen dat hij het huis, dat zij van haar ouders had geërfd, als onderpand had aangeboden.

Dat Timmermans dat tegenover haar verzwegen, wijst erop dat hij haar dit niet durfde te vertellen. Timmermans had echter alle reden om zich schuldig te voelen tegenover zijn vrouw, om op te biechten wat hij had gedaan, het boetekleed aan te trekken en om alles in het werk te stellen om een dreigende verkoop te voorkomen. Maar hij deed niets van dat alles. Wat hij wel van plan was, maakte hij begin april 1885 bekend aan de Heerlense logementhouder Cloot. Toen Cloot hem aanraade eindelijk een einde te maken aan die kwestie met zijn huis antwoordde Timmermans: *'Dat kan me iedere krankzinnige wel zeggen. Ik ga morgen naar Maastricht, laat me van mijn vrouw scheiden, dan ben ik een vrij man en ge zult eerstdaags van me horen, dat de ene bom tegen de andere is gevlogen, God geve, dat het mij lukt, dan zal ik die kerel, die 'Schinderhannes' van Maastricht!'*.¹⁶

Angst leidt gedragsmatig tot vermindering. Wie bijvoorbeeld bang is voor spinnen, vermijdt spinnen. Wie bang is om te worden gekrenkt en vernederd, vermijdt het vertellen van pijnlijke waarheden. En dat was bij Timmermans het geval. Hij was doods-

bang om zijn vrouw te vertellen dat hij haar huis had verkwaanseld. Door haar verwijten en bittere spot zou hij zich opnieuw diep gekrenkt en vernederd hebben gevoeld. En om die ondragelijke pijn, waar hij naar eigen zeggen zinneloos of gek van werd, te vermijden, verzweeg hij voor haar wat hij had gedaan. Om krenking en vernedering te ontlopen overwoog hij zelfs een echtscheiding. Timmermans had adequaat gehandeld als hij zijn eigen stomiteiten kritisch onder de loep had genomen en deze met zijn vrouw had besproken. Dat zij hem vervolgens de huid had vol gescholden was niet meer dan zijn verdiende loon geweest. Want niemand anders dan hij had geblunderd. Maar Timmermans liet iedere vorm van zelfkritiek achterwege. In plaats van boos te zijn op zichzelf projecteerde hij ten onrechte al zijn ongenoegen en agressie op zijn oude aartsvijand Eugène Van Oppen, die met de kwestie van zijn huis niets te maken had. Toen Timmermans op die bewuste donderdag naar Maastricht ging, wist hij van tevoren al dat hij als zijn huis verkocht zou zijn, nooit meer in Heerlen zou terugkeren. Hij wist dat zo zeker omdat hij het ergste wat hem kon overkomen wilde vermijden, namelijk een nieuwe en heftige confrontatie met zijn vrouw en de daarmee gepaard gaande krenking en vernedering. En dat kon hij alleen maar bereiken door Van Oppen diezelfde dag en in alle openbaarheid te vermoorden. Dat alleen gaf hem de garantie dat hij diezelfde dag nog in het cachot zou belanden en niet meer naar huis hoefde. En dat was precies wat hij, bewust of onbewust, wilde.

Eigenwaan

Hoe was het in godsnaam mogelijk dat Timmermans zich zo diep gekrenkt kon voelen door de reacties van zijn echtgenote dat hij aan een verblijf in het cachot de voorkeur gaf boven een berouwvolle bekentenis aan haar? Wat zat erachter om zelfs een echtscheiding te overwegen om aan krenking te ontkomen? Was Timmermans' echtgenote dan zo'n verschrikkelijke kenau? Dat laatste is onwaarschijnlijk. Jarenlang had zijn vrouw immers begrip getoond voor de schier eindeloze reeks van processen die door hem werden gevoerd. Bovendien is bekend dat zij lief, aardig en zacht was voor Timmermans' zwakbegaafde zoon uit zijn eerste huwelijk ondanks dat de jongen thuis voor ernstige problemen zorgde. Ze voorzag de jongen zelfs geregeld van voldoende zakgeld.¹⁷

De oorzaak van zijn angst voor krenking lag dan ook niet bij zijn vrouw maar bij Timmermans zelf, in zijn karakter. Zijn eigen strafpleiter, de advocaat mr. J.A.A. Bosch uit 's-Hertogenbosch, zei tijdens het strafproces dat Timmermans 'een grooten ei-

genwaan' had.¹⁸ En de advocaat-generaal jonkheer mr. Th. Serraris beschuldigde Timmermans verschillende keren van hoogmoed. In alles wat hem overkwam, poneerde hij zich steeds als het onschuldige slachtoffer. Zelf had hij nooit iets fout gedaan. Zelfkritiek was hem geheel vreemd. Bovendien, zo zei Serraris, was hij er tuk op om in Heerlen 'le coq du village' uit te hangen. Hij moest altijd gelijk hebben en kon slechts in vrede leven als zijn haan koning kraaide.¹⁹ Dit wijst erop dat Timmermans een karakter had waarin groothedswaan overheerste. Zo had hij bijvoorbeeld een zeer hoge dunk van zijn eigenhandig tegen Van Oppen geschreven brochures. In zijn fantasie blies hij het effect van die brochures zodanig op dat hij meende dat Van Oppen daardoor ten diepste gegriefd zou zijn en dat hij uit wraak hem en zijn gezin wilde vernietigen. Dat Van Oppen zich aan Timmermans' publicaties zal hebben geërgerd, is vrijwel zeker. Maar bekend is ook dat hij nooit iets tegen Timmermans had ondernomen.

Verder kon Timmermans absoluut niet tegen kritiek. Zodra hij tegengas kreeg, begon hij onmiddellijk te dreigen. Dat laatste overkwam de Heerlense logementhouder Cloot. Toen deze kenbaar maakte dat hij het volstreekte onzin vond dat Van Oppen iets met de dreigende verkoop van zijn huis te maken had, werd Timmermans agressief en begon hij dreigende taal uit te slaan. Boven zijn eigen huis, maar óók dat van Cloot, zo zei Timmermans, en boven het huis van alle heren die 's avonds Cloots café hadden bezocht, kon wel eens een blauw vlammetje omhoog gaan! Dit was een regelrechte bedreiging met brandstichting.

De grote wreker

Toen Timmermans bij de rechtbank in Maastricht te horen kreeg wat er met zijn huis was gebeurd, antwoordde hij geëmotioneerd: 'Mijne vrouw en kinderen worden door de verkoop ongelukkig. Is het niet om razend te worden?'²⁰ Inderdaad, door zijn eigen nalatigheid en stomiteiten dreigde zijn gezin op straat te komen staan, maar zo zag Timmermans dat niet. In zijn ogen was dat de schuld van Van Oppen die daar diezelfde dag nog voor zou moeten boeten.

Door zich op Van Oppen te storten, maakte hij zichzelf wijs op te komen voor zijn gezin dat nu vrijwel alles was kwijtgeraakt. Die zienswijze bevestigde hij tijdens zijn arrestatie tegenover de politieagent Van Zutphen: "Ik zal vrijwillig mee gaan. Ik heb nu volbracht wat ik me had voorgenomen. Die ouwe moest eraan want hij is de schuld van het ongeluk van mijn vrouw en kinderen!"²¹ Na de moord wierp hij zich dus op als 'de grote wreker', als de 'held' die opkwam tegen de ramp-

spoed die Van Oppen zogenaamd over zijn gezin had afgeroepen. Door zich op te offeren voor zijn eigen gezin verschaftte hij zich bovendien een nobel motief voor zijn wandaad. Hij rekende namelijk af met zijn aartsvijand en grote kwelgeest die zogenaamd zijn gezin in het ongeluk had gestort. Door zich te wreken voor het ongeluk van zijn gezin kon Timmermans zijn gezicht redden en hoefde hij geen acht te slaan op zijn eigen kapitale blunders. Zo stelde de moord hem opnieuw in staat zijn eigen grandioze zelf in stand te houden en te ontkomen aan de krenking die hem ten deel zou zijn gevallen als hij de waarheid onder ogen had moeten zien. Dat verklaart ook waarom Timmermans zich na zijn daad opgelucht voelde. Tijdens het eerste verhoor na zijn wandaad door wachtmeester Engers van de Koninklijke Marechaussee zei hij: *“Die ouwe bokkenrijder, als die maar kapot gaat dan heb ik satisfactie en heb ik mijn doel bereikt!”*.²² Timmermans maakte zichzelf wijs op te komen voor zijn gezin maar in werkelijkheid deed hij het tegenovergestelde. Wat hij feitelijk deed, was dat hij zijn gezin, en dat in een situatie waarin zijn gezin hem het hardst nodig had – al was het maar door uit te kijken naar vervangende woonruimte – ernstig dupeerde en in de steek liet. Maar een verblijf in het cachot was hem liever dan een nederige en berouwvolle schuldbekentenis aan zijn echtgenote. In dat laatste geval had hij er samen met haar de schouders onder kunnen zetten. En dan had hij pas echt laten zien wat zijn gezin hem waard was.

Het oordeel over Timmermans' psychische toestand tijdens het strafproces

In het voorafgaande is een profiel geschetst van de dader. Zo'n profielschets kwam ook aan de orde op de tweede dag van het te 's-Hertogenbosch gevoerde strafproces tegen Timmermans. Er ontspan zich een discussie over zijn psychische toestand tussen enerzijds de deskundigen, de Maastrichtse artsen Woltersom en Van Kleef en het OM, en anderzijds Timmermans' advocaat mr. J.A.A. Bosch. Psychologen of forensische psychiaters waren er niet bij betrokken omdat die in 1885 nog niet voorhanden waren. De twee Maastrichtse artsen, die ook de lijkschouwing bij de slachtoffers hadden verricht, hadden zich bij Timmermans beperkt tot een onderzoek naar enkele psychische functies. Biografie en karakter hadden ze geheel buiten beschouwing gelaten. Zij gingen er op basis van hun onderzoek van uit dat Timmermans volledig toerekeningsvatbaar moest worden geacht. Hij had blijk gegeven van een geordende gedachtegang en een goed functionerend geheugen. Verstandelijk was hij meer dan gemiddeld ontwikkeld, maar emotioneel was hij zeer verbitterd

Arrondissementsrechtbank aan de Minderbroedersweg te Maastricht omstreeks 1925. Hier was ook het Provinciale Gerechtshof gevestigd. Foto: RHCL-collGAM-12794

en geobsedeerd door het vermeende onrecht dat hem was aangedaan. Dat ging volgens de deskundigen echter niet zover dat van een vorm van geestesverwarring kon worden gesproken of van een belemmering van zijn vrije wil.²³

Wie echter het meeste werk had gemaakt van Timmermans' psyche en eigenlijk de toen nog niet bestaande psycholoog verving, was Timmermans' advocaat. Hij had niet alleen de meeste bekende studieboeken van zijn tijd bestudeerd, maar had zelfs gecorrespondeerd met vooraanstaande Duitse deskundigen.²⁴ Karakterologisch benadrukte hij vervolgens twee eigenschappen van Timmermans, namelijk achterdocht en eigenwaan.

De discussie spitte zich uiteindelijk toe op de vraag of de dader niet aan een manie leed. Volgens Bosch was dat het geval. Timmermans leed volgens hem aan *'querulante manie'*. Als hij naar de kenmerken van deze ziekte keek, zoals die in de studieboeken waren beschreven, zag hij daar Timmermans' levensverhaal in opgetekend. Ook de Duitse deskundigen die hij had geraadpleegd en aan wie hij de casus Timmermans had voorgelegd, hadden hem in zijn conclusie bevestigd.

Op grond van deze bevindingen was hij zelf ernstig gaan twijfelen aan de toerekeningsvatbaarheid van Timmermans en hij verzocht het Hof dan ook om een nieuw onderzoek in te stellen naar de psychische toestand van de dader. Vervolgens zette Bosch vraagtekens bij de deskundigheid van de twee

artsen. Deze deskundigen waren bijvoorbeeld niet bekend met het genoemde ziektebeeld, noch hadden ze zich voldoende verdiept in de voorgeschiedenis van de dader. Ook hadden ze geen onderzoek gedaan naar de mogelijke invloed van erfelijke factoren. Daarom, zo oordeelde Bosch, diende het onderzoek dat ze hadden gedaan te worden gedaan door psychiaters en niet door gewone artsen.²⁵ De advocaat-generaal, jonkheer mr. Th. Serraris, verwierp de gedachte dat Timmermans zou lijden aan een geestesziekte. Volgens hem waren de grenzen tussen hartstocht en waanzin niet altijd scherp te trekken. Desondanks kwam men altijd weer met een nieuw soort manie op de proppen zoals pyromanie, kleptomanie en moordmanie. En dan nu weer een nieuw soort, namelijk ‘querulante manie’. Als het zo was dat iedereen die de beheersing over zijn hartstochten verloor, krankzinnig was dan konden de gevangenen wel veranderen in krankzinnigengestichten!²⁶

Op woensdag 26 augustus 1885 deed het Hof uitspraak in deze zo geruchtmakende zaak. Het verzoek van Bosch om een hernieuwd onderzoek in te stellen naar de psychische toestand van Timmermans werd afgewezen. Het Hof was van mening dat dit onderzoek voldoende was gedaan door de twee Maastrichtse artsen. Men achtte geen termen aanwezig om dit nog eens over te doen. Timmermans werd volledig toerekeningsvatbaar geacht. De hem opgelegde levenslange gevangenisstraf bracht Timmermans door in de gevangenis te Leeuwarden. Op 7 november 1887 overleed hij daar aan

keelkanker. In mei van dat jaar was hij 58 jaar geworden. In Heerlen keerde hij nooit meer terug.

Conclusie

Wraak was het motief voor de moord op de Maastrichtse advocaat mr. Eugène van Oppen. Wraak is erop gericht om kwaad met kwaad te vergelden. Maar achter het wraakmotief van Cesar Timmermans uit Heerlen gingen dieper gelegen, waarschijnlijk onbewuste, motieven schuil. Zijn wraakneming werd gemotiveerd door een intense angst voor krenking en vernedering. Blootstelling aan de verwijten en spot van zijn echtgenote werd door hem ervaren als een aanval op zijn grandioze zelf. Dat bracht hij hem ‘een zo ondragelijke, innerlijke pijn’ teweeg dat hij er bijna gek van werd. Hij deed er daarom alles aan om hieraan te ontkomen. Daartoe pleegde hij in alle openheid een afschuwelijke moord waardoor hij er zeker van was dat hij niet meer naar huis hoefde te gaan en in het cachot zou belanden. Het zou normaal geweest zijn als hij zich daarna schuldig had gevoeld en spijt had betoond. Maar gevoed door zijn grote eigenwaan waren dergelijke gevoelens Timmermans volkomen vreemd. Hij voelde zich eerder opgelucht en had voldoening van zijn daad omdat hij zich had ‘opgeofferd’ voor zijn vrouw en gehandicapte dochter. Hiermee verschaft hij zich een nobel motief voor zijn daad en voelde hij zich eerder een held dan een misdadiger. En in deze waanideeën volhardde hij, waarschijnlijk tot aan zijn dood.

Noten

- 1 Frans Gerards en Quinten van Riet, *Het barbaarse einde van een topadvocaat, Het Land van Herle* 58 (2008) 128-140.
- 2 J. Habets, ‘Cronykje van het Hertogdom Limburg sedert M.D.CCCXXX’, *De Maasgouw* 97 (1978) 194-195.
- 3 ‘C. Timmermans, *Processen tegen de gebroeders en mrs. advocaat-procureur Eug. Van Oppen en advocaat Leo van Oppen te Maastricht of Toestanden in Limburg*’ (Heerlen 1881) 17-175. Een ruime samenvatting van de door Timmermans tegen mr. Van Oppen gevoerde processen werd gepubliceerd in: Frans M. Gerards en Quinten van Riet, *Waarom en hoe iemand zijn ‘Heer Advocaat’ vermoordde. Het barbaarse einde van een top-advocaat* (Venlo 2011).
- 4 Timmermans, *Processen*, 13-126.
- 5 C. Timmermans, *Nogmaals mijne grieven. Beknopt overzicht der processen* (Heerlen 1883) 28-29.
- 6 C. Timmermans, *Nogmaals mijne grieven*, 32.
- 7 N.N., *Cesar Timmermans vóór ’t*

- Gerechtshof te ’s-Hertogenbosch* (’s-Hertogenbosch 1885) 8. Dit verslag van het strafproces stemt in hoge mate overeen met het nog bestaande, originele verslag van het strafproces. Zie: BHIC ’s-Hertogenbosch, *Gerechtshof ’s-Hertogenbosch*, 1838-1930, inv.nr. 124, rolnummer 9.
- 8 N.N., *Cesar Timmermans*, 14-15.
 - 9 N.N., *Cesar Timmermans*, 6.
 - 10 N.N., *Cesar Timmermans*, 20.
 - 11 N.N., *Cesar Timmermans*, 10.
 - 12 N.N., *Cesar Timmermans*, 2, 4.
 - 13 C. Timmermans, *Nogmaals mijne grieven*, 31.
 - 14 C. Timmermans, *Nogmaals mijne grieven*, 32.
 - 15 N.N., *Cesar Timmermans*, 10.
 - 16 N.N., *Cesar Timmermans*, 9-10.
 - 17 C. Timmermans, *Processen*, 143-148.
 - 18 N.N., *Cesar Timmermans*, 18.
 - 19 N.N., *Cesar Timmermans*, 14.
 - 20 Timmermans deed deze uitspraak tegen mr. Hanlo, Officier van Justitie bij de rechtbank Maastricht, nadat hij had vernomen dat zijn huis was verkocht. Zie: *Limburger Courier*,

20 augustus 1885, 3.

- 21 BHIC ’s-Hertogenbosch, *Gerechtshof ’s-Hertogenbosch*, 1838-1930, inv.nr. 124, rolnummer 9, 15.
- 22 BHIC ’s-Hertogenbosch, *Gerechtshof ’s-Hertogenbosch*, 1838-1930, inv.nr. 124, rolnummer 9, 17.
- 23 N.N., *Cesar Timmermans*, 7.
- 24 N.N., *Cesar Timmermans*, 18-21. Jammer genoeg wordt in het verslag van het strafproces niet vermeld met welke Duitse deskundigen mr. Bosch contact heeft gehad. Querulantenwaan was in de tweede helft van de 19^e eeuw in Duitsland een thema dat onder psychiaters veel aandacht genoot. Bekende namen waren Richard Freiherr von Krafft-Ebing (1840-1902), Johan Ludwig Casper (1796-1864) en Emil Kraepelin (1856-1926). Zie hierover: R. Schwoch en H.P. Schmiedebach, ‘Querulantenwahnsinn, Psychiatriekritik und Öffentlichkeit um 1900’, *Medizinhistorisches Journal* 42 (2007) 30-60.
- 25 N.N., *Cesar Timmermans*, 23.
- 26 N.N., *Cesar Timmermans*, 22.

Beeld van verleden: het Heerlense Emmaplein

PHILIPPE VAN WERSCH

Philippe van Wersch werd geboren in 1951 in Amsterdam en hij beheert de website www.warsage.nl over de genealogie van de familie van Wersch.

Op een foto van na 1902 staat pontificaal het postkantoor van Heerlen. Dit werd in 1902 voor fl. 26.550,- door aannemer Meentz uit Simpelveld gebouwd aan het Emmaplein, het tegenwoordige Pancratiusplein.¹ Het gebouw werd nog een keer vergroot maar het stond er niet lang. Na 36 jaar al, in 1938, werd het gesloopt.² Het moest wijken voor de Hema. Althans het was de bedoeling dat de Hema daar zou gaan bouwen. De Heerlense middenstand was echter fel gekant tegen de komst van de Hema vanwege de concurrentie. Zij wonnen het pleit en de Hema ging naar het Raadhuisplein. In 1940 werd op nagenoeg dezelfde plek als waar het voormalige postkantoor stond de Twentsche Bank gebouwd. Deze kwam voort uit de Provinciale Bank van Limburg. De bank had als adres Emmaplein 16. De Twentsche Bank werd later de AMRO bank die vandaag de dag bekend is onder de naam ABN-AMRO bank. Tegenwoordig is in dit pand een brasserie gevestigd. Rechts van het postkantoor zien we nog zes panden aan het Emmaplein, tegenwoordig Pancratiusplein. We bekijken deze panden van links naar rechts.

Op nummer A 45 woonden in de jaren 1850-1860 Hendrik Cox, geboren 1804 en zijn vrouw Maria Geurts, geboren in 1796. Hendrik was tapper. In dit huis woonde of verbleef toen ook Jan Meijs, die voerman was.³

Nummer A 44: Op het tweede gebouw van links zien we een reclamebord op het balkon. Hierop staat *De Nieuwe Limburger Koerier*. Dit pand had in 1850/1860 A 44 als huisadres. Dit was het pand van de heer Hermann Weyerhorst uit Geilenkirchen. Hij begon in 1845 met het *Weekblad voor Heerlen*. In 1847 liet hij de krant die voorheen in het Nederlands was, in het Duits verschijnen. Hij noemde het blad *Der Limburger Courier*. Zijn zoon Karel (geboren 1834 en van beroep letterzetter) nam het be-

drijf over en in 1869 verscheen het blad weer in het Nederlands. De naam veranderde in *De Limburger Koerier*. De krant werd gedrukt door Rotatiedrukkerij Weyerhorst. Het pand stond in wijk A nummer 5. In 1899 werd de krant door de firma Van de Weyer overgenomen die de krant naar Maastricht verhuisde. Hierna verscheen er in 1901 in Heerlen een nieuwe krant de *Nieuwe Limburger Koerier*, een van de voorlopers van het *Limburgs Dagblad*. Henri van Calker, geboren in Waalwijk, was de eerste redacteur van de *Nieuwe Limburger Koerier*.⁴ Hij vervulde deze functie van 1903 tot 1905. Hierna kwam Boekhandel Penners in het pand aan het Emmaplein nummer 6. Hij zat hier al in 1913. In 1934 ging Martin Penners failliet. De nieuwe eigenaar werd in 1938 de weduwe Penners-Sieben.⁵ Op nummer 6 werd in 1938 café-restaurant *Zur Stadt Aachen* geopend.⁶ De uitbater was Harry Diederen. Dit café zat voorheen aan de Geleenstraat. Na de oorlog heropende de zaak onder de naam *Friture* waaraan in 1948 *het Zuiden* werd toegevoegd. Hij redde het daarmee niet, want in 1949 kwam de Nederlandsche Credietbank met plannen om het grote pand over te nemen. In 1950 openden deze hun zaak aan het Emmaplein 6. Al gauw werd het pand hier te klein en in 1952 werd het verbouwd en kwam er een café en een winkelpand in. Uiteindelijk redde ook deze onderneming het niet en werd het door de Nederlandse Credietbank in 1959 gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Ook de Credietbank bleef niet bestaan en de naam veranderde in Credit Lyonnais. Het gebouw is inmiddels gesloopt.

Op A 43, het witte huis, woonden de weduwe Maria Janssen uit Neerharen, de hoofdcommies Jan Gilson, geboren in 1799 in Geleen, zijn vrouw Johanna Ritzen, geboren in Heerlen in 1815 en hun dochter Anna Maria Gilson geboren in 1848.

'Emma Plein met Postkantoor - Heerlen'. Foto: Collectie Rijkshoeft

De familie Bour-Meens, die in de jaren 1850-1860 die naast Van Oppen woonde, betrok de woning van Jan Gilson. De familie Bour-Meens bestond uit Antoon Bour, geboren 1797 en leidekker, zwager Nicolaas Meens, leidekker, geboren in 1811 en getrouwd met Elisabeth Bour, geboren in 1802 en hun zoon Hendrik Meens, geboren in 1843, ook leidekker van beroep. Bij hun in huis woonde ook Hendrik Bour.⁷

Op A 42 woonde de slager Samuel Kosten gehuwd met Judith Golstein. Zij overleed in 1850. Zij kregen zeven kinderen. De burens, de familie Van Oppen, wonende op nummer A 41, kochten dit huis dat in 1875 door Bernardina van Oppen aan Willem van Wersch verkocht werd. In het koopcontract stond dat het huis links grensde aan Bour-Meens en rechts aan Van Oppen. Tussen 1880 en 1900 had dit huis inmiddels nummer A 46 gekregen. Rond 1902/1903 verscheen korte tijd de tekst: *Behangselpapier, Glas en Verfwaren* op het huis. In dit huis woonde de familie Willem van Wersch. Hij was huisschilder van beroep. De tekst op de muur van het huis van Willem werd kort daarna wit overgeschilderd.⁸

Op A 41 woonde, zoals al vermeld, de familie Van Oppen. Van Oppen was van beroep landmeter en afkomstig uit Hulsberg, zijn vrouw kwam uit Schimmert. Het gezin had zeven kinderen. Vier daarvan werden in Schimmert geboren en drie in Heerlen. Bernardine, een van de dochters, verkocht het huis van de burens (A 42) in 1875 aan Willem van Wersch.⁹

De afkomst van Willem van Wersch

Jan Michiel van Wersch werd op 24 juli 1796 in het Zuid-Limburgse Wahlwiller geboren. Hij was het

zesde kind van het gezin. Zijn vader was daar, evenals zijn grootvader, pachter op de hoeve La Ferme Lanterne. Jan Michiel werkte als hulp van zijn vader op de grote boerderij. Zijn militaire dienstdienst bracht hij door in Luik. Zijn oudste broer, Jan Sebastian van Wersch, werd uiteindelijk de knecht van zijn vader waardoor Jan Michiel werkloos werd. Zijn geld verdiende hij als dagloner. Maar Jan bleef niet lang werkloos. Hij verhuisde naar Burtscheid bij Aken. In Burtscheid had hij tussen 1824 en 1834 een koetsierbedrijf in de Alexanderstrasse 391. Daarna verhuisde hij met zijn gezin tijdelijk naar de Rosestrasse in Aken om in 1830 weer op de Alexanderstrasse terug te komen, nu op nummer 309. Als beroep gaf hij koetsier op. In 1832 woonden zij aan de Peterstrasse 466.

In 1824 was Jan in Burtscheid getrouwd met de 26-jarige Voerendaalse Maria Sybilla Penners. Hij ondertekende de huwelijksakte met J.M. van Weersch. Zij kregen negen kinderen; vijf daarvan werden in Aken en de overige vier in Heerlen geboren. Alle kinderen, op een na, overleefden hun ouders.¹⁰ Omstreeks 1834 verhuisde het gezin naar Heerlen waar Jan als winkelier stond ingeschreven. Jan Michiel overleed in 1843, 47 jaar oud. In zijn overlijdensakte stond dat hij geen beroep had. Tussen 1850 en 1860 waren er in Heerlen acht wijken: Wijk A rondom de Dorpstraat, nu Pancratiusstraat, Wijk B rondom de Wegscheid, nu de Geerstraat, wijk C rondom de Veemarkt, nu Wilhelminaplein, wijk D rondom de Caumer, wijk E Vruschemig, wijk F Welten, wijk M de Vrank en wijk N Heerlerheide.¹¹

In het bevolkingsregister 1850 - 1860 staat de familie vermeld als *van Weersch*. Zij wonen in wijk A in Heerlen, op nummer 105. Huisnummer A 105

werd na omnummering A 107. In dit huis woonden acht mensen: moeder van Weersch-Penners met zes van de acht kinderen en een werknemer Maurits Tamoni uit Zwitserland. Hij was glazenmaker.¹² Haar oudste dochter was getrouwd en het huis uit en dochter Petronella was werkzaam als dienstmeid bij een gezin. De kinderen waren allemaal boven de twintig. Alleen de oudste, Jan Leonard, gaf als beroep 'schoenmaker' op. De anderen, twee jongens en drie meisjes, waren zonder beroep. Moeder overleed op 71-jarige leeftijd in 1869. Van de acht kinderen bleven twee zonen in Heerlen wonen: Johan Leonard Hubert en Jan Antoon Willem. De anderen vertrokken: drie vanwege hun huwelijk naar Luik, een dochter ging naar Tilburg en een andere naar Montzen in België. Dochter Petronella trad in 1871 in bij de Kleine Zusters van Joseph Savelberg in Heerlen. Na drie jaar vertrok zij met onbekende bestemming.

Jan Leonard Hubert van Wersch

De oudste zoon van Jan Michiel, Jan Leonard Hubert van Wersch, werd op 23 juli 1824 in Aken geboren. Hij trouwde de eerste maal in 1852 met Maria Wetzels die zestien jaar later overleed. Jan trouwde voor de tweede maal in 1871 met Maria Hameeckers. Jan overleed op 30 maart 1918. Hij behaalde de zeldzaam hoge leeftijd van 93 jaar. Het gezin van zijn oudste zoon Jan Willem Hubert woonde in 1890 nog in de straat Wegscheid in Heerlen. In 1893 woonde het gezin in de Dorpsstraat. Het huis aan de Dorpsstraat in Heerlen werd in 1893 aan de drie oudste kinderen verkocht. Zij kregen 3/9 deel ervan. Totaal was dit een bedrag van fl. 8311,46. Zij hadden echter nog vorderingen af te lossen waarna er uiteindelijk fl. 2804,59 overbleef. Hiervan kreeg eenieder 1/9 deel.¹³ In 1919 werd door de kinderen een bouwvergunning aangevraagd voor het perceel Akerstraat 54 in Heerlen.

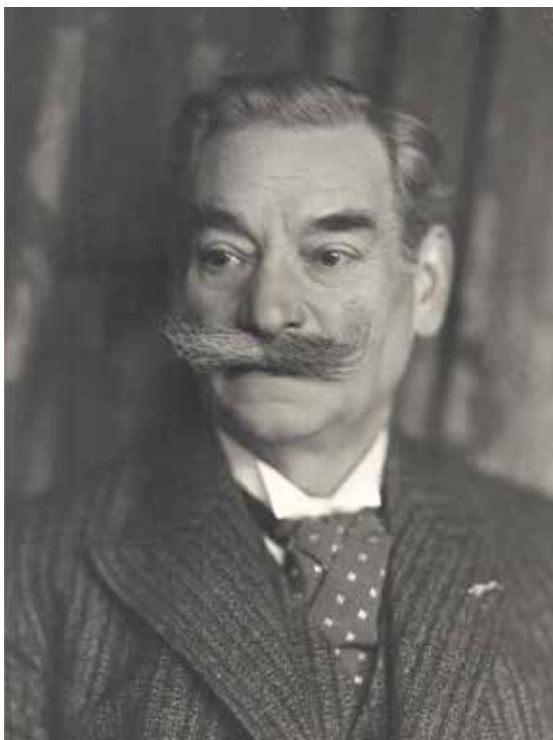
Jan Antoon Willem van Wersch

Willem werd in 1830 in Aken geboren. Hij trouwde met Anna Maria Augustina Vijgen, geboren in 1836 in Heerlen. Zij kregen negen kinderen. Op 6 april 1875 kocht Willem van Wersch (Heerlens winkelier en huisschilder), getrouwd met Anna Maria Vijgen het huis op nummer A 42 in Heerlen met een gedeelde tuin van Bernardina van Oppen. Zij woonde ernaast op nummer A 41. Aan de ene kant grensde het huis aan Bernardina's huis en aan de andere kant aan het huis van het echtpaar Bour en Meens. De tuin was 72 m² groot. De verkoopakte werd opgemaakt door notaris Gerard Smeets. Het opmaken van de akte kostte fl. 166,15. Het huis kostte fl. 3000,00, binnen 15 jaar te betalen in twee ter-

mijnen per jaar op 1 januari en 1 juli met een tweejaarlijkse rente van 5%. Het huis werd onder de volgende voorwaarden verkocht.

De ramen aan de kant van het huis van de verkoopster mogen niet groter gemaakt worden. Na drie jaar moet de helft van het glas in ieder raam in deze muur mat gemaakt worden. De vensters mogen boven tweederde van de hoogte van tuimelramen voorzien worden, zowel gelijkvloers als op de etages en aan de straatkant. De deur van de kelder die uitkomt op de poort en de deur naast de kelder moeten direct vervangen worden door metselwerk. Ook de deur van de zogenaamde paardenstal in het huis van de verkoopster naar de tuin moet dichtgemaakt worden. De scheidingsmuur moet vernieuwd worden. Aan de gang naar de tuin bevinden zich secreten. Die moesten ten behoeve van de verkoopster nog minimaal drie jaar daar blijven. Na drie jaar zullen die deuren dichtgemetseld worden. De kosten zijn voor de koper. De kanjel (regenpijp) voor zover die op de open plaats uitkomt, moet door de koper in orde gehouden worden. De verkoopster mag bomen tegen het verkochte huis planten maar deze mogen de lichtinval in het verkochte huis niet belemmeren. De verkoopster mag niet op de open plaats bouwen binnen een afstand van 2,75 meter tot het buurhuis. Er komt een levende doornenhaag die de gemeenschappelijke tuin verdeelt. De kosten daarvan worden samen gedragen.

Edmond van Wersch

Uitsnede Emmaplein en omgeving uit de kadastrale kaart van 1843.

Achter het verkochte huis bevindt zich een waterput. De verkoopster mag hieruit water putten of een pijp laten leggen die naar een nog te plaatsen pomp op haar erf gaat. Als de koper zich niet aan zijn financiële hypothecaire verplichtingen houdt, mag de verkoopster het huis opnieuw verkopen. Bij inbeslagneming van het huis door derden zal de koopprijs door de koper altijd betaald worden.¹⁴

Dit gedeelte van het plein heette toen Dorpstraat en sloot aan op de Kirkgraaf. Vervolgens werd het Emmaplein en Emmastraat. Willems zoon Edmond bleef in de straat wonen. Hij begon enkele huizen verder in de Emmastraat zijn Kunsthandel. Dit straatgedeelte werd jaren later omgedoopt tot de Pancratiusstraat. Het huisje waar Willem van Wersch en familie woonde, werd uiteindelijk afgebroken. Daarvoor in de plaats kwam er in 1929 een aanzienlijk groter huis waarin vandaag de dag horecazaak 'Bolero' zit.

Zie voor een lijst van (bijna) alle bewoners van het Emmaplein: www.warsage.nl/emmaplein

Impressie van het Emmaplein en omgeving ca. 1925. Tekening: Grazyna Turolska. Uit: P. Mertens (red.), *Sint Pancratius in het hart van Heerlen / in the heart of Heerlen* (Nijmegen 2010) 44.

Noten

- 1 *Limburgs Dagblad*, 20 augustus 1994.
- 2 *Limburg Dagblad*, 20 augustus 1994.
- 3 Rijckheyt, Bevolkingsregisters Heerlen 1850-1860.
- 4 *Nieuws van den dag*, 19 maart 1904.
- 5 RHCL, 07.Z10 Handelsregister van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Oostelijke Mijnstreek te Heerlen Handelsregister 1938.
- 6 *Limburgsch Dagblad*, 18 juni 1938.
- 7 Rijckheyt, Bevolkingsregister Heerlen 1850-1860 en genealogieonline.nl
- 8 Rijckheyt, Bevolkingsregister Heerlen 1880-1900, 1900-1909.
- 9 Rijckheyt Heerlen, 116 Notariële archieven, Notaris G. Smeets, inv.nr. 486, aktenummer 109.
- 10 A.H.C. van Wersch, *Van Wersch, 800 Jaar, een historisch-genealogisch verslag uit het leven en werken van een Zuidlimburgs geslacht, hun nazaten, verwanten en de streken waar zij woonden* (Alphen aan de Rijn 1992).
- 11 Th. Janssen, 'Wegen en woningen in oud-Heerlen', *Land van Herle* 4:2 (1954) 41-42; Rijckheyt, 015 Gemeente Heerlen, Bevolkingsregisters Heerlen, huisregisters 1862-1909, diverse delen.
- 12 Rijckheyt, Bevolkingsregister Heerlen 1850-1860.
- 13 A.H.C. van Wersch, *Van Wersch, 800 Jaar*; Rijckheyt, 116 Notariële archieven, Notaris B.G.J.A. Kessels, inv.nr. 556, aktenr. 140.
- 14 Rijckheyt Heerlen, 116 Notariële archieven, Notaris G. Smeets, inv.nr. 486, aktenummer 109.

Een welbesteed leven: Henk Steenaert (1900-1987)

HARRY STRIJKERS

Harry Strijkers is oud-bedrijfsarchivaris van DSM en amateurhistoricus.

Op woensdag 28 januari 1987 overleed in Heerlen op bijna 87-jarige leeftijd Henk Steenaert. Henk Steenaert genoot in de Limburgse mijnstreek en in het bijzonder in Heerlen grote bekendheid op sociaal, cultureel en kerkelijk gebied. Steenaert kan worden gekarakteriseerd als een van de stuwende krachten achter de sociale beweging in Limburg. Hij kende het sociale leven van de mijnen van haver tot gort. Een markante persoonlijkheid met veel ervaring en een groot professioneel netwerk, was niet meer.

Henk Steenaert werd geboren in Grave op zondag 4 februari 1900 als zoon van de 35-jarige marechaussee Benoni Steenaert en Maria Sophia Wehrens. In zijn geboorteakte staan als voornamen Hendrikus Antonius opgetekend. In zijn latere leven wordt hij altijd als A.H. Steenaert aangeduid. De familie Steenaert-Wehrens woonde bij zijn geboorte in de Oliestraat wijk D nr. 106 in Grave. Zijn vader was afkomstig uit het Zeeuws-Vlaamse Koewacht en zijn moeder was geboortig van Broeksittard. Henks ouders waren acht jaar eerder, op 25 november 1892 in Nieuwenhagen, voor de burgerlijke stand getrouwd. De bruidegom was een zoon van werkman Carolus Steenaert en Ursula Coppert. Moeder Sophie Wehrens was een dochter van Godfried Wehrens en Sophia Dirks.¹ Begin twintigste eeuw verhuisde de familie Benoni Steenaert-Wehrens naar Sittard. In 1908 wordt vader Benoni Steenaert daar aangeduid als marechaussee en onbezoldigd rijksveldwachter. De inmiddels al lang afgebroken kazerne van de Koninklijke Marechaussee stond in de Nieuwstraat te Sittard. Bij deze kazerne lagen ook de paardenstallen. Benoni wordt in zijn functie van marechaussee verschillende keren genoemd in de regionale pers in verband met de handhaving van de openbare orde, onder andere in 1908 te Ophoven. Dat liep toen danig uit de hand.

Henk Steenaert (collectie Bob Steenaert)

Benoni kreeg hierbij een paar flinke klappen te verwerken.² Twee maanden later kwam vader Steenaert op een veel positievere manier in de publiciteit. Op woensdag 23 september bracht de Sittardse Philharmonie onder directie van Jos Durlinger hem een serenade vanwege het ontvangen van een koninklijke onderscheiding. Hij was begiftigd met de eremedaile in brons met de zwaarden, verbonden aan de Orde van Oranje-Nassau. Hij werd aangeduid als marechaussee te paard behorend tot de tweede divisie Koninklijke Marechaussee.³ De daadwerkelijke uitreiking van de bronzen eremedaile vond plaats in Maastricht op 29 september 1908 voor het front van de troepen van de Koninklijke Marechaussee. De kapitein districtscommandant leidde de ceremonie. Bij die gelegenheid ontving wachtmeester Krul uit Vaals de zilveren eremedaile met de gekruiste zwaarden.⁴ In augustus 1915 werd Benoni van Sittard naar Heerlen overgeplaatst. De familie Steenaert-Wehrens verhuisde dus naar Heerlen. Waarschijnlijk ging het gezin al meteen aan de Meezenbroekerweg 34 wonen.⁵

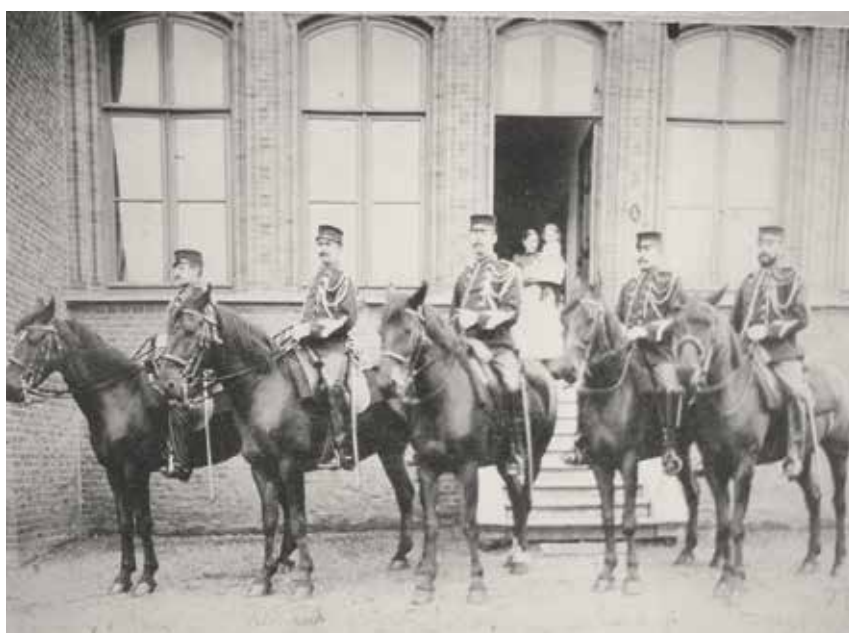
De familie Steenaert-Wehrens op de foto vóór 1900. Op de foto links zittend vader Benoni in het uniform van de Koninklijke Marechaussee en rechts echtgenote Sophie Steenaert-Wehrens. Op de foto de twee dochters Mia en Johanna. Een ander dochttertje Johanna Christina was, drie dagen oud, op 24 juni 1894 in Heerlen overleden. Zoon Henk was nog niet geboren. (collectie Bob Steenaert)

Moeder Sophia Steenaert-Wehrens op oudere leeftijd. De foto werd gemaakt in maart 1927. Ze was toen net hersteld van een ziekte. (collectie Bob Steenaert)

Opleiding

De jonge Henk heeft waarschijnlijk de lagere school in Sittard doorlopen. Hierna volgde hij de driejarige HBS in Heerlen. De familie woonde toen al in Heerlen. In juli 1916 slaagde hij met veertien andere kandidaten voor het overgangsexamen naar de derde klas van de HBS te Heerlen. Het eind-diploma HBS-driejarige cursus werd aan hem en

Een aantal marechaussees te paard op de gevoelige plaat. Het is niet bekend waar die foto is gemaakt. Tweede van links is vader Benoni Steenaert. (collectie Bob Steenaert)

elf medeleerlingen een jaar later uitgereikt.⁶ Hierna maakte Henk aan het onderwijsinstituut Rolduc te Kerkrade de vijfjarige HBS af. Hij was negentien jaar oud toen hij op 11 november 1919 in dienst trad bij de Oranje-Nassau Mijnen waar hij bij de afdeling Personeel en Sociale Zaken ging werken. Waarschijnlijk was hij toen al bezig aan een cursus stenografie bij het instituut Pont te Maastricht. Hij slaagde in februari 1920 voor het examen kantoor-stenograaf Nederlands. Hiervoor moest hij 130 lettergrepen per minuut gedurende tien achtereenvolgende minuten halen.⁷ Werken bij de afdeling Personeel en Sociale Zaken betekende ook dat hij zich moest verdiepen en gaan studeren in een richting waar destijds nog maar weinig opleidingen voorhanden waren. Henk ging verder studeren in Leiden. Hij slaagde in november 1922 voor de diploma's Sociologie en Sociale Economie van de Katholiek Sociale Actie (KSA). Beide diploma's behaalde hij met het predicaat 'Uitmuntend'.⁸

Familie

Rouw was er in de familie toen vader Benoni Steenaert op 7 maart 1929 op 65-jarige leeftijd overleed in zijn woonplaats. De echtelieden Steenaert-Wehrens woonden toen in de Meezenbroekstraat 34 te Heerlen. De overledene was lid van de Aartsbroederschap van de H. Familie en van de H. Barbara. Ook zijn Koninklijke onderscheiding

Groepsfoto van de tweede en derde klas HBS Heerlen. Henk Steenaert staat in de derde rij rechts achter de pater midden in de eerste rij. (collectie Bob Steenaert)

werd in de overlijdensadvertentie genoemd. Zijn echtgenote Sophie Steenaert-Wehrens, de twee dochters Mia en Johanna en zoon Henk, die inmiddels verloofd was met Berthe Bohnen, bleven achter. De plechtige uitvaartdienst, gevolgd door de begrafenis, vond plaats op zaterdag 9 maart 1929 om kwart voor negen in de parochiekerk van het H. Hart.⁹

Vreugde en verdriet liggen soms dicht bij elkaar. Ruim drie maanden na het overlijden van zijn vader, op woensdag 26 juni 1929, trouwde Henk Steenaert met de onderwijzeres Maria Hubertina Katharina (Berthe) Bohnen. De kerkelijke inzegening vond plaats in de parochiekerk van Schandelen. Zijn echtgenote was een dochter van Jan Arnold Bohnen en Maria Hubertine Klinkenberg. Een kleine week eerder waren ze op donderdag 20 juni 1929 voor de burgerlijke stand te Heerlen getrouwd. De ouders van de bruid waren toen reeds overleden. Ze werd opgevoed bij familie, studeerde voor onderwijzeres en stond met achttien jaar voor de klas. Toen ze 21 jaar oud was, erfde ze het kindsdeel van wat er nog over was van de erfenis van haar welgestelde ouders. Van dat geld liet het echtpaar Steenaert voor 7700 gulden een huis bouwen aan het Vredesplein. Een groot opvallend dubbel woonhuis, met een lang spits dak en grote dakkapel, gelegen naast de voormalige ULO-school. De architect was Jos Wielders uit Sittard. Hoofdonderwijzer Bremmers was hun buurman,

woonachtig op nummer 32. De familie Steenaert woonde op nummer 31. Inmiddels is dit pand geclassificeerd als rijksmonument. Vlak voor de oorlog werd de straatnaam Vredesplein veranderd in Laan van Hövell tot Westerfliet.¹⁰

Uit hun huwelijk werden zes kinderen geboren. Dit waren José, Benno, Hans, Ton en de tweeling Paul (verongelukt bij een verkeersongeluk in de Verenigde Staten in 1966) en Bob.

Functionies

In mei 1923 nam de Heerlense afdeling van Jong Limburg afscheid van haar voorzitter H. Beyers. Na de gebruikelijke huldiging en de dankwoorden werd overgegaan tot de verkiezing van een nieuwe voorzitter. Met de grootst mogelijke meerderheid werd de jonge Henk Steenaert gekozen tot zijn opvolger.¹¹ Twee jaar later, op zondag 12 juli 1925, werd hij verkozen tot nieuwe diocesaan voorzitter van de bond Jong Limburg. Hij volgde daarbij P. Seelen uit Venlo op. Hij begon zijn voorzitterschap medio december 1925.¹² De eerste functie vervulde hij amper twee jaar. In mei 1925 legde hij het voorzitterschap neer vanwege studieredenen en zijn drukke werkzaamheden. Hij kon het niet meer combineren.¹³ In zijn actieve bestuursperiode bij de bond Jong Limburg was hij vaker actief als inleider tijdens vergaderingen of bijeenkomsten van plaatselijke afdelingen van deze bond. Een van zijn onderwerpen was

Het bruidspaar Henk Steenaert en Berthe Bohnen.

onder andere 'Katholiek Solidarisme'. Toen hij net getrouwd was, kreeg hij eind 1929 van zijn werkgever het verzoek om ir. F. v. d. Grinten, voorzitter van het Oranje-Nassau Mannenkoor, op te volgen. Deze had wegens drukke werkzaamheden ontslag genomen als voorzitter. Vanaf die tijd bestond het dagelijks bestuur van het koor uit voorzitter Henk Steenaert, secretaris L. v. d. Eerenbeemt wonend aan de Benzenraderweg 11 en penningmeester J. Visbeek.¹⁴ Nog geen half jaar later kwam er een nieuwe uitdaging op zijn pad. In april 1930 hadden ir. C. Raedts en Dujardin, respectievelijk voorzitter en secretaris van de harmonie en het symfonieorkest van de Oranje-Nassau Mijnen deze functies neergelegd. De directie benoemde Henk Steenaert tot voorzitter en L. v. d. Eerenbeemt tot secretaris. De beide heren bleven daarnaast ook hun functie van voorzitter en secretaris van het Oranje-Nassau Mannenkoor waarnemen.¹⁵ Wellicht vanwege zijn voorzitterschap van zowel het koor als het harmonie- en symfonieorkest van de Oranje-Nassau Mijnen werd hij in 1931 gevraagd om zitting te nemen in het bestuur van de Stichting Stadsschouwburg. Dat gebeurde op voordracht van de houders van de winstbewijzen serie B. In totaal was hij maar liefst 33 jaar lid en geruime tijd secretaris van het bestuur van deze oude Heerlense stadsschouwburg.¹⁶ Zijn netwerk begon te groeien. In 1934 wordt hij genoemd als leraar bij het examen machineschrijven van de Middelbare Handelsschool. Deze was gelegen aan de Akerstraat.¹⁷ Steenaert was aanwezig als

afgevaardigde van de Commissie van Beheer van de ON-Sportvereniging tijdens de jaarvergadering van de Heerlense Atletiekvereniging Oranje-Nassau.¹⁸ Drie jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog was er in Heerlen nog een demobilisatiecomité actief. Hierin hadden prominente persoonlijkheden zitting. Als lid van het Limburgs Thuisfront werd Henk Steenaert begin 1948 ook hiervan lid.¹⁹

Oranje-Nassau Mijnen

In 1940 werd hij benoemd tot plaatsvervangend afdelingschef en in 1946 promoveerde hij tot hoofd afdeling Personeel en Sociale Zaken. Vanuit zijn functie was hij namens de Oranje-Nassau Mijnen en de Gezamenlijk Mijnen in Limburg bestuurslid of lid van verschillende charitatieve, sociale en culturele verenigingen en/of commissies. Zo was hij van 1926 tot 1939 adjunct-secretaris van de Mijnvereniging (gezamenlijke particuliere mijnen) en in dezelfde functie van de Contactcommissie voor het Mijnbedrijf. Deze laatste commissie was de voorloper van de in 1945 opgerichte Mijnindustrieraad (MIR). Steenaert was tot aan zijn pensionering voorzitter van het overkoepelend orgaan van de sociale fondsen voor beampten en arbeiders van de Oranje-Nassau Mijnen. Vanaf de oprichting van de ondernemingsraad bij de Oranje-Nassau Mijnen in 1946 tot aan zijn pensionering in 1965 was hij secretaris van dit overlegorgaan. Steenaert ontwikkelde bij de Oranje-Nassau Mijnen een subsidiestelsel waarvan vele parochies, scholen en verenigingen in de omgeving hebben geprofiteerd.²⁰

Bedrijfsblad

Henk Steenaert behoorde in zijn tijd tot de baanbrekers in de bedrijfsjournalistiek. Hij was oprichter en hoofdredacteur van de Oranje Nassau Post: ooit het grootste personeelsblad van Nederland wat betreft oplage. Vanaf 1941 tot aan zijn pensionering in 1965 was hij hieraan verbonden. Hij heeft het blad vanaf de grond opgebouwd. Het was ook het eerste personeelsblad in Nederland dat uitkwam met een bijlage voor buitenlandse werknemers. Tijdens de mobilisatieperiode voor het uitbreken van de tweede wereldoorlog werden ruim 700 personeelsleden van de onderneming onder de wapenen geroepen. Er zou een contactorgaan komen om de band tussen deze gemobiliseerde bedrijfsgenoten en het bedrijf te behouden. Vlak voor het verschijnen van het eerste nummer, vond op 10 mei 1940 de Duitse inval plaats. Steenaert hervormde het blad tot een personeelsblad voor het gehele bedrijf. De eerste aflevering verscheen in 1941. Het blad was ook bedoeld als een tegenwicht tegen de invloed

Een foto uit 1950 met het Harmonie-orkest Oranje-Nassau Mijnen en jonge mijnwerkers in Wageningen. Links op de achtergrond voorzitter Henk Steenaert met hoge hoed. (collectie Bob Steenaert)

van de bezetter. Deze had als toezichthouder bij de onderneming een ‘Verwalter’ geplaatst. Het werd en bleef de ‘Oranje-Nassau Post’ en die naam heeft het behouden, ook in de bewogen oorlogsjaren. Het was een van de eerste bedrijfsbladen van Nederland en een van de grootste.²¹

Harmonieorkest

In 1930 vonden er bij de muziekverenigingen van de Oranje-Nassau Mijnen binnen de directie verschillende mutaties plaats. Bij die gelegenheid werd ook een overkoepelend dagelijks bestuur in het leven geroepen met Henk Steenaert als voorzitter. Deze functie zou hij maar liefst 35 jaar bekleden. Tot 1935 vielen het symfonieorkest en het Mannenkoor ook onder dit dagelijks bestuur. Na de verzelfstandiging van deze twee laatste verenigingen bleef alleen het harmonieorkest over. Het harmonieorkest was en bleef hierna het paradepaardje en het troetelkind van de onderneming. In die lange reeks van jaren heeft Steenaert veel kunnen betekenen voor het korps en bleef de continuïteit en de goede sfeer binnen het korps gewaarborgd. Opmerkelijk is dat het harmonieorkest in de oorlogsjaren heeft kunnen doorspelen zonder lid te zijn van de Kulturkammer. Volgens voorzitter Steenaert waren het bestuur en de musici fel gekant tegen dit lidmaatschap. Een gedwongen aansluiting bij de Kulturkammer zou een opstand van de mijnwerkers hebben betekend. “Deze gedachte heeft de Kulturkammer dusdanig parten gespeeld, dat ze het orkest verder met rust heeft gelaten”, aldus Henk Steenaert. Het nieuws van de liquidatie van het harmoniekorps van de Oranje Nassau Mijnen in 1971 kwam bij Steenaert aan als een overlijdensbericht. Hij was 35 jaar lang zeer nauw betrokken geweest bij het muzikale wel en wee van dit gezelschap. Het was hem bekend dat

de liquidatie in 1972 zou plaatsvinden. Dat deze opheffing nu vervroegd plaatsvond, trof oud-voorzitter Henk Steenaert onaangenaam. Hij voegde er in het interview met de krant daarover nog aan toe dat de mijnorkesten in hun tijd veel hebben bijgedragen aan de bloei van het Limburgse culturele leven. Ze hadden op muziekgebied een belangrijke opvoedende taak en naast de representatieve functie voor het bedrijf zorgde het harmonieorkest ook voor een groot stuk vrijetijdsbesteding voor de betrokken musici.²²

Pensionering

Na zijn pensionering bij de Oranje-Nassau Mijnen begon voor hem een nieuw leven. Hij nam ook afscheid bij het Bernardinus-College in Heerlen. Maar liefst 45 jaar was hij hieraan verbonden als leraar. Hij gaf daar les aan de middelbare Handelsdagschool. Deze werd opgericht in 1918 en hij onderwees daar aanvankelijk steno-dactylo en later administratieve organisatie en kantoorkennis. Door deze functie was hij ook lid van de Stichting Contactcentrum Bedrijfsleven-Onderwijs. Als zodanig organiseerde hij onder andere rondleidingen bij de kolenmijnen. In de jaren zeventig van de vorige eeuw bekleedde hij enkele jaren het voorzitterschap van de parochieraad van Sint Pancratius te Heerlen. Verder hielp hij het parochieblad van de grond komen. Regelmatig verschenen er van zijn hand nog artikelen in de regionale dagbladen. In deze artikelen getuigde hij van zijn sociale betrokkenheid bij de mijnwerkers. Zijn strijd voor een correct gebruik van het begrip ‘kompel’ – in de oorspronkelijke betekenis van ‘het voor elkaar in de bres springen’ – was niet alleen van taalkundige aard, evenmin als zijn streven om specifieke mijnwerkerswoorden voor het nageslacht te behouden. In 1975 werkte hij nog altijd free lance mee aan enkele maandbladen.²³

Verdiensten

Naast de bovengenoemde bestuursfuncties vervulde Henk Steenaert ook buiten het bedrijf nog heel wat functies in maatschappelijke verenigingen en instellingen in Heerlen en de regio. Het zijn er teveel om hier op te noemen. Zijn volledige verdiensten zijn anno 2020 niet meer te na te gaan. Het feit dat hij in zijn welbesteed leven verschillende hoge onderscheidingen ontving, zegt genoeg. Hij was onder meer Ridder in de Orde van Oranje-Nassau en werd pauselijk onderscheiden met het erekruis Pro Ecclesia et Pontifice. Daar bleef het niet bij. Voor zijn verdiensten voor de bedrijfsjournalistiek ontving Steenaert het 'Diplome d' Honneur' van de Europese Associatie van industriële uitgevers.²⁴ In 1974 werd hij onderscheiden met de gouden federatiespeld van de R.K. Limburgse Bond van Muziekgezelschappen. Dit vanwege zijn grote verdiensten in het belang van het muziekleven in Limburg, zijn langdurig voorzitterschap van het harmonieorkest Oranje-Nassau Mijnen en zijn bijdrage binnen deze overkoepelende Limburgse organisatie. Zo was hij vijf jaar voorzitter van de commissie van

toezicht op de bondsconcoursen van bovengenoemde muziekbond.²⁵

Op 28 januari 1987 overleed Henk Steenaert.

Het Limburgs Dagblad kopte op 31 januari 1987:

'Last Post' voor hoofdredacteur Oranje Nassaupost.

Henk Steenaert bij het vijftigjarig
huwelijksfeest in 1979.
(collectie Bob Steenaert)

Noten

- 1 Geboorteregister gemeente Grave, 1900, akte nr. 6 en www.wiewaswie.nl
- 2 *Limburger Koerier*, 21 juli 1908. Door het beroep van vader Benoni Steenaert, hij was marechaussee, verhuisde de familie Steenaert-Wehrens verschillende keren binnen de provincies Limburg en Noord-Brabant. Het echtpaar trouwde in Nieuwenhagen in 1892. Bij de geboorte van hun eerste twee kinderen in 1893 en 1894 woonden de ouders in Heerlen. Twee jaar later werd in 1896 een dochter te Gennep geboren. In 1900 werd in Grave zoon Henk, de hoofdpersoon van dit artikel, geboren. Enkele jaren later komen we vader Steenaert in Sittard tegen als marechaussee en onbezoldigd rijksveldwachter. In 1915 wordt Benoni Steenaert overgeplaatst naar Heerlen. Hier blijft de familie wonen.
- 3 *Limburger Koerier*, 31 augustus 1908 en 'Nieuws uit Sittard' in: *Limburger Koerier*, 24-9-1908.
- 4 'Het nieuws van den dag' in: *Kleine courant*, 5 oktober 1908 en 'Maastricht. Plechtige uitreiking' in: *Limburger Koerier*, 29 september 1908.
- 5 'Maréchaussée' in: *Limburger Koerier*, 17 augustus 1915.
- 6 'H.B.S. te Heerlen' in: *Limburger Koerier*, 26 juli 1916 en 'Onderwijs' in: *Limburger Koerier*, 20 juli 1917.
- 7 'Onderwijs. Examens Instituut Pont. Examen Stenografie-Pont te Maastricht' in: *Limburger Koerier: provinciaal dagblad*, 20-2-1920.
- 8 'Heerlen. Geslaagd' in: *Limburger Koerier*, 13 november 1922 en 'Onderwijs K. S. A.-Examens' in: *Dagblad van Noord-Brabant*, 8 december 1922.
- 9 'Advertentiën' in: *Limburger Koerier*, 8 maart 1929.
- 10 'Schandelen. Parochie van het H. Hart. Vaste diensten' in: *Limburgsch Dagblad* 22 juni 1929 en 'De geschiedenis van een jong rijksmonument' op website <http://www.heerlenvertelt.nl/2010/07/de-geschiedenis-van-een-jong-rijksmonument/>. Geraadpleegd 15-07-2020.
- 11 'Heerlen. Jong Limburg' in: *Limburger Koerier*, 30 mei 1923.
- 12 'Jong Limburg. Nieuwe Bondsvoorzitter' in: *Limburger Koerier*, 13 juli 1925 en 'Bondsvoorzitter Jong Limburg' in: *Limburger Koerier*, 14 juli 1925. Zie ook: *Limburgs Dagblad*, 9 juni 1977: De heer A.H. Steenaert, oud-personeelschef van de Oranje Nassaumijnen, redacteur van de ON-Post en een van de stuwende figuren uit de sociale beweging in Limburg heeft een studie gemaakt van het wel en wee van de RK Bond 'Jong Limburg'.
- 13 'Jong Limburg' in: *Limburgsch Dagblad*, 14 mei 1925 en 'Bond Jong Limburg' in: *Limburger Koerier*, 18 mei 1925. Mogelijk was dat de studie M.O-Economie aan de R.K. Leergangen te Tilburg. In de kranten van die tijd is hierover niets terug te vinden.
- 14 'Oranje-Nassau Mannenkoor' in: *Limburgsch Dagblad*, 16 december 1929.
- 15 'Harmonie en Symphonie-Orkest der O.-N. Mijnen' in: *Limburger Koerier*, 19 april 1930.
- 16 'Stichting Stadsschouwburg' in: *Limburgsch Dagblad*, 19 december 1931.
- 17 Eindexamen middelbare handelsschool Akerstraat in *Limburger Koerier*, 26 juni 1934.
- 18 *Limburgsch Dagblad*, 5 december 1942.
- 19 'Uit Stad en Streek, Heerlen. Demobilisatiecomité' in: *Limburgsch Dagblad*, 6 maart 1948.
- 20 'A.H. Steenaert nam afscheid bij ON-mijnen. Man met vele verdiensten', krantenknipsel: <http://www.rijckheyt.nl/sites/rijckheyt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Steenaert,A.H.pdf>, geraadpleegd 15 juli 2020.
- 21 'A.H. Steenaert met pensioen', in: *Limburgs Dagblad*, 3 juli 1965 en "Last Post" voor hoofdredacteur Oranje Nassaupost' in: *Limburgs Dagblad*, 31 januari 1987.
- 22 'Mijnorkesten droegen belangrijk bij tot Limburgs cultuurleven' in: *Limburgs Dagblad*, 24 juni 1971.
- 23 'Leraren zeggen collega vaarwel' in: *Limburgs Dagblad*, 2 juli 1965 en 'H. Steenaert pauselijk onderscheiden' in: *Limburgs Dagblad*, 5 februari 1975.
- 24 'De heer Steenaert onderscheiden' in: *Limburgs Dagblad*, 19 december 1974, 'H. Steenaert pauselijk onderscheiden' in: *Limburgs Dagblad*, 5 februari 1975 en 'Provincie vandaag Journalistiek' in: *Limburgs Dagblad*, 21 juni 1975: "Venray-Tot voorzitter van de bedrijfsjournalisten vereniging Limburg is benoemd de heer A. van Arensbergen, hoofdredacteur van DSM-Magazine. Hij volgt daarmee de heer A. Steenaert op, die na een voorzitterschap van tien jaar om leeftijdsredenen aftrad en nu werd benoemd tot erelid van de kring."
- 25 'Nieuwe leden voor commissie toezicht op bondsconcoursen' in: *Limburgs Dagblad*, 19-2-1970, 'De heer Steenaert onderscheiden' in: *Limburgs Dagblad* 19 december 1974 en 'Uitreiking federatiespeld' in: *Limburgs Dagblad*, 18 december 1974.

LIEKE WILLEMS

Lieke Willems beoefent al bijna 35 jaar genealogie, onderzoekt allerlei aspecten uit de regionale geschiedenis en publiceert 'Hoensbroekse Historie' online: www.hoensbroeksehistorie.nl

Oude flessen

Een kogelflesje. De versmalling in het glas zorgt ervoor dat de glazen knikker niet naar beneden rolt. De bovenste 'deuk' houdt de knikker op zijn plaats tijdens het drinken.

Een Egg Bottle of Torpedo Bottle van Schweppes (circa 1850-1870). Reliëfletters: J. SCHWEPPE & CO - GENUINE SUPERIOR AERATED WATERS - 51 BERNERS STREET - OXFORD STREET.

Iedereen heeft ze wel eens gezien: beugelflessen met een opgehoogde of ingeslepen bedrijfsnaam en decoratief gegraveerde spuitflessen voor sodawater in allerlei tinten blauw en groen. Wellicht minder bekend is het vreemdsoortige kogelflesje, in 1872 uitgevonden door Hiram Codd en in Engelstalige landen daarom ook wel 'Codd-neck bottles' genoemd. Het was een herbruikbaar flesje, afgesloten door een glazen knikker en een rubberen ring. De fles werd geopend door de knikker naar beneden te duwen en de eigenaardig gevormde hals voorkwam dat de knikker terugrolde als de fles aan de mond werd gezet.¹

Nog ouder en eigenaardiger is de voorloper van de kogelfles: de zogenoemde torpedofles. Dit amfora-achtige flesje was afgesloten met een kurk en voornamelijk bedoeld voor sodawater. Het kon niet rechtop staan en moest liggend worden opgeslagen, waardoor het water in contact bleef met de kurk zodat deze niet zou uitdrogen en krimpen. Op die manier bleef de 'prik' in het mineraalwater.²

De oorspronkelijke, aardewerken versie van dit flesje was ontwikkeld volgens het concept van Jacob Schweppes en werd geproduceerd vanaf 1795. Later koos de firma Schweppes voor glazen flessen. Die waren weliswaar duurder, maar het voordeel was dat ze niet zo snel kapot gingen en daardoor beter over lange afstanden konden worden vervoerd. In 1809 liet William Hamilton het model patenten, waardoor dit flessentype vaak ten onrechte 'Hamiltonfles' wordt genoemd. De torpedofles werd algemeen gebruikt van pakweg 1840 tot 1872 en maakte toen plaats voor de kogelfles.²

Wat hebben oude flessen te maken met regionale geschiedenis? We gaan 120 jaar terug in de tijd. In 1899 startte Leo Schiffrers (1885-1944) met zijn oudste broer Piet, die hem het vak had geleerd, een bottelarij en limonadefabriekje in Nieuwenhagen.³

Herman Schiffrers in zijn bedrijfsauto: een Willys Six uit begin jaren dertig. Rechts zijn vader Leo. (Collectie OCGL)

In 1911 wilden de broers elk voor zichzelf beginnen. Leo besloot te verhuizen naar Heerlerheide/Heksenberg, zodat hij en zijn broer zo weinig mogelijk concurrentie van elkaar zouden ondervinden. Hij nam een boerderij over aan de Heerenweg met het daarbij behorende café. In november 1911 begon Leo er een bierbottelarij annex limonadefabriek, genaamd 'Het Anker'. Het eerste bier bottelde hij in de kelder die amper 20 m² groot was. In die tijd leverden bierbrouwerijen het bier niet in flessen maar in vaten. Zodoende had elk dorp en gehucht dan ook minstens één bierbottelarij, waar het slechts enkele dagen houdbare bier in beugelflessen werd overgetapt.

Waterleidingen bestonden nog niet en dus kwam er elke dag een 'waterdrager' met een grote handkar vol met vaten die elk 200 liter water bevatten. Dit water was bedoeld om gebruikte flessen te reinigen voor hergebruik. De bierbottelaar vulde er grote teilen mee, waarin de flessen een tijdlang konden weken. Vervolgens werden ze gevuld met hagel en flink geschud, nog eens met schoon water nagespoeld en in kratten gezet. Tot slot hevelde de

bierbottelaar via een slang het bier uit het vat om de schone flessen een voor een te vullen.

Leo profiteerde van de ontwikkelingen in de Oostelijke Mijnstreek. Zijn café werd goed bezocht. Niet alleen door mijnwerkers, boeren uit de buurt en werknemers van de nabij gelegen bruinkoolgroeve Carisborg, maar ook door handelslui die gebruik maakten van de verbindingsweg tussen Heerlen en Aken. Voor hen diende het café als rustpunt. Daarnaast waren winkeliers en particulieren in de omgeving goede afnemers van het bier. Bestellingen werden met paard en wagen thuis bezorgd en later met de auto.

In 1920 verhuisde Leo met zijn gezin naar de boerderij die naast zijn eerste vestiging lag. Deze had een grotere bedrijfsruimte. Hier begon hij met de productie van een nieuw product: limonadegazeuse. De koolzuurhoudende limonade, ook wel priklimonade genoemd, verkocht hij in kogelflesjes. De eerste limonade smaakte niet al te best, maar Leo's echtgenote, Tina Sijstermans, wist het recept

zodanig aan te passen dat het een succes werd. In 1928 verhuisde Leo naar een nieuw gebouwde bedrijfspand een stuk verderop, hoek Heerenweg/ Hei-Grindelweg. Het bedrijf werd gemechaniseerd. Door de komst van een grote bierbottelmachine, een elektrische flessenspoeler en een roterende vulmachine voor de limonadeproductie kon de productie behoorlijk worden opgeschroefd.

Het bedrijf overleefde de crisistijd in het begin van de jaren dertig. In 1934 kreeg Pierre Schifffers, Leo's oudste zoon, de helft van de verkooproute en een van de twee bedrijfswagens. Hij begon zijn eigen bier- en limonadefabriek in de Heulsstraat in Heerlerheide.

Twee jaar later kreeg Leo's zoon Herman de rest van de 'bier-, limonade- en spuitwaterbottelarij'. Als Herman bij klanten kwam, merkte hij dat de concurrentie regelmatig zijn flessen meenam. Omdat hij daarom steeds weer nieuwe moest kopen, besloot hij in 1938 het statiegeld in te voeren. Daarmee was hij volgens eigen zeggen de eerste in Nederland. Zijn onderneming bleef maar groeien en in 1947 veranderde hij de naam van de firma in 'Herschi' (HERman SCHifffers), naar een idee van zijn vrouw. Toen omstreeks 1950 de bierbrouwerijen met houdbaar bier op de markt kwamen, nam Herman het bier uit de productie en ging hij zich toeleggen op de productie van frisdranken en de ontwikkeling van nieuwe limonades.

Aan het einde van de vijftiger jaren barstte het bedrijf bijna uit zijn voegen. Uitbreiding was noodzakelijk, maar daarvoor was gewoonweg te weinig ruimte. Bovendien wilde Herman weg uit de woonwijk omdat de dichte bebouwing het bedrijfsvervoer bemoeilijkte. Hij week uit naar Hoensbroek en opende daar in 1960 op het industrieterrein De Koumen aan de Wijngaardsweg de nieuwe Herschi-fabriek.

Wat de oude flessen betreft: kogelflesjes werden tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog gebruikt. In de loop der tijd vervingen glazen flessen met kroonkurk of schroefdop steeds vaker de ouderwetse beugelfles en in 1983 begon Herman Schifffers jr., sinds december 1980 directeur van de limonadefabriek, met de productie van de kunststof PET-flessen (polyethyleentereftalaat).

Flessen met beugelsluiting en modern vormgegeven spuitflessen bestaan nog steeds, maar kogelflesjes of rijkelijk gedecoreerde spuitflessen zijn alleen nog te vinden in brocantewinkeltjes of op de vlooiemarkt.

Een uitgebreide versie van dit artikel, inclusief de handel en wandel van de Herschi in Hoensbroek, is begin dit jaar online verschenen onder de titel: *Oude flessen en Herschi. Van bierbottelarij tot frisdrankgigant.*

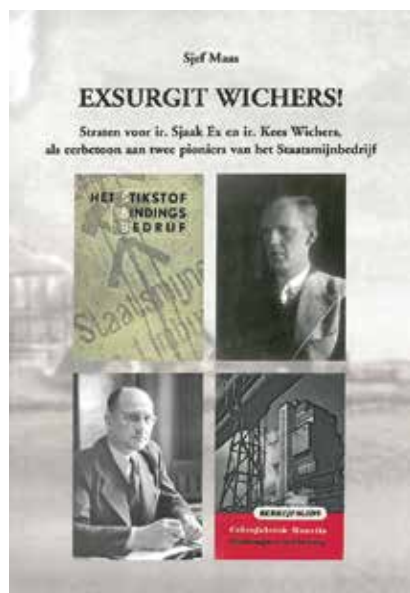
www.hoensbroeksehistorie.nl (zoekwoord: herschi)

Noten

Met dank aan het Oudheidkundig en Cultuurhistorisch Genootschap Landgraaf (OCGL).
De afgebeelde flessen stammen uit een particuliere verzameling. (Foto's: L. Willems)

- 1 David Syrett, 'Bottle design and manufacture and related packaging' in: David P. Steen and Philipp R. Ashurst, *Carbonated Soft Drinks: Formulation and Manufacture* (Oxford 2006), 182 e.v. (paragraaf: 'History of glass making').
- 2 Syrett; Verder *The story of Schweppes* part 1,2,3 op <http://mikesheridan.tripod.com/schweppes1.htm> e.v. en de website <https://spiritschweppes.com/tag/torpedo-bottle/> (beide gezien augustus 2020).
- 3 Els van der Vaart, *Van Oranjola tot Herschi-*

cola; 75 jaar Herschi / Schifffers Food (Heerlen 1986); Lieke Boumans-Willems, 'De familie Schifffers', *Hoensbroekse Historie* deel 2; *Maak je dorst maar nat met ...* (Hoensbroek 2013).

Exsurgit Wichers! Straten voor ir. Sjaak Ex en ir. Kees Wichers, als eerbetoon aan twee pioniers van het Staatsmijnbedrijf

Door Sjef Maas (Sittard 2019), 248 blz., paperback, geïll., ISBN 978-90-72115-26-3. Prijs: € 24,00.

In dit boek van oud-archivaris van NCIV (opvolger van Ons Limburg), Sjef Maas, worden twee belangrijke ontwikkelingen in het Staatsmijnbedrijf besproken die de basis vormden voor chemereus DSM. Als eerste wordt de ontwikkeling van de cokesfabriek van de Staatsmijn Maurits tussen 1928 en 1958 besproken. Ir. Sjaak Ex (1893-1977) kwam in dienst bij Staatsmijnen in 1925 en stond aan de basis van deze fabriek. Hij was vanaf 1929 belast met de bouw ervan en vanaf 1930 tot zijn pensionering in 1958 had hij er de feitelijke leiding. Hij liet de cokesovens uitgroeien tot de grootste in hun soort van Europa. Het grootste deel van dit boek is echter gewijd aan ir. Kees Wichers

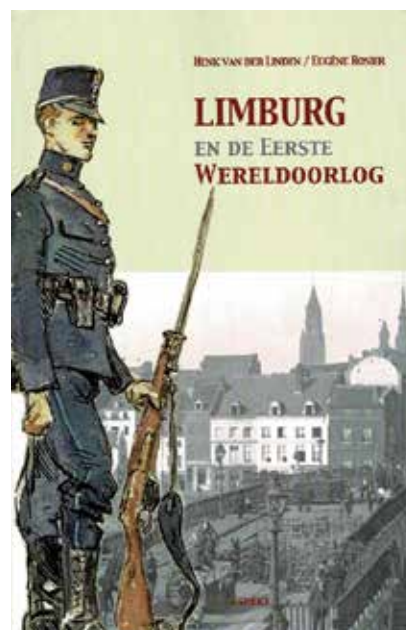
(1901-1993). Hij was de grondlegger van het Stikstofbindingsbedrijf (SBB) en van 1929-1948 bedrijfsleider van deze fabriek. De biografieën van beiden geven een interessante inkijk in de ontwikkeling van deze twee bedrijven en hoe beiden deze door gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog hebben geloodst, zoals het bombardement op Geleen op 5 oktober 1942 en de beschieting van de cokesfabriek op 1 september 1944, maar ook de perikelen rond de eis van de Duitsers om hen springstof te leveren. Wichers krijgt als hij per april 1948 ontslag neemt een groots afscheid, waarbij hij door velen geëerd wordt vanwege zijn werkzame leven en zijn maatschappelijke engagement. Vanaf 1948 tot zijn pensioen werkte hij als adjunct-directeur bij de N.V. Gist- en Spiritusfabriek in Delft.

Aanleiding voor dit boek was een aanvraag voor straatnamen voor deze twee belangrijke pioniers van Staatsmijnen in de gemeente Sittard-Geleen. De straatnamen zijn nog steeds 'in portefeuille'. De auteur hoopt met dit boek de toekenning te bespoedigen. [RB]

Limburg en de Eerste Wereldoorlog

Door Henk van der Linden en Eugène Rosier (samenstellers). (Soesterberg 2020), 474 blz., geïll., paperback, ISBN 978-94-6153-511-5. Prijs: € 19,95.

Op 9 december 2019 presenteerden de samenstellers en uitgever op het provinciehuis aan gouverneur (en historicus) Theo Bovens een bundel met verzamelde artikelen over Lim-

burg in de Eerste Wereldoorlog. Bij de auteurs van de artikelen en medewerkende organisaties viel het boek net voor kerstmis in de bus. De Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog heeft al van de meeste provincies en grote steden dergelijke bundels uitgegeven. Vreemd eigenlijk dat Limburg de rij nagenoeg afsluit. Het waren immers vooral de Limburgers die in augustus 1914 het oorlogsgeweld net over de grens aan hun ogen voorbij zagen trekken. Net als de rest van Nederland kreeg ook Limburg te maken met de gevolgen van de Grote Oorlog: mobilisatie, inkwartiering, opvang van vluchtelingen, schaarste en distributie van voedsel en allerlei nieuwe regels en voorschriften van de overheid. Maar in Limburg speelde meer. Limburg had kolen, de mijnbouw bloeide op vanwege de importbeperkingen ervan en moest opeens heel Nederland van energie voorzien. Bovendien had Limburg vele kilometers grenslijn. Dat oefende een grote

aantrekkingskracht uit op Belgische, Duitse en Russische vluchtelingen en ook de Duitse keizer zocht aan het eind van de oorlog zijn toevlucht in Limburg. Smokkel vierde hoogtij en aan de grens met België lieten velen het leven aan de zogenaamde ‘dodendraad’. En: na de oorlog werd Limburg bijna bij België ingelijfd als compensatie voor de door hun geleden oorlogsschade.

Vele artikelen die eerder in de diverse Limburgse historische en heemkundige tijdschriften verschenen werden geselecteerd en zijn in deze bundel gegroepeerd in een zevental hoofdstukken:

Introductie - Oorlogsprikelen in Limburg - De Limburgse mijnen - Vreemdelingen naar Limburg - Limburgs allerlei - Leven in een grensprovincie en een Epiloog. Zoals de titel al zegt: alles met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog in onze provincie. Op p. 13-19 worden de auteurs vermeld. Met name de artikelen met betrekking tot onze regio – de meeste daarover zijn uit ‘Het Land van Herle’ en ‘MijnStreek’ overgenomen - verdienen speciale aandacht, zoals: ‘De Limburgse Mijnen’ en daarop aansluitend: ‘Van Belgische naar Nederlandse exploitatie’, ‘De mijnen in onze regio rondom de Eerste Wereldoorlog’. Uiteraard is er een hoofdstuk gewijd aan de vluchtelingen (o.a. Maastricht, Ittervoort/Thorn, Hopel en Houthem). Keizer Wilhelm II in Eijsden komt aan bod en ook De Duitse ‘Kronprinz’ in Wolder en last but not least, ir. Jan Koster uit Heerlen. Verder opgenomen is: ‘Oostelijk Limburg in de Eerste Wereldoorlog’ en ‘Een zeldzame prentbriefkaart’. Tot slot noemen we ‘Kerkrade. Een keerpunt aan de grens’ en het artikel ‘De Spaanse griep op doorreis’. Het geheel wordt afgesloten af met een plaats- en personenregister (p. 465-474). Dit alles was mogelijk dankzij de medewerking van vele historische en heemkunde-organisaties in Limburg die evenals de auteurs toestemming gaven voor herpublicatie. Het is een voorbeeldig boek geworden, dat een vervolg verdient met ook nieuwe

Aanbieding van het eerste exemplaar van het boek op het provinciehuis. V.l.n.r. Henk van der Linden, Eugène Rosier, Theo Bovens, Perry Pierik (uitgeverij Aspekt) en Roelof Braad (namens Land van Herle).

geschiedschrijving.... Jammer alleen dat bij meerdere artikelen de correcte verwijzing naar de eerdere uitgave ontbreekt en dat in plaats van ‘Herle’ meerdere keren ‘Herve’ is geschreven. [WN en RB]

Transportboekje Shertogenrode 1703-1729

Transportboekje Shertogenrode 1729-1738

Door Wim Noltén (Heerlen 2018/2020), resp. 357 en 199 p., geïll. Prijs resp. € 35,- en € 25,-. Te bestellen bij de auteur via wim.nolten@ziggo.nl.

Deze transcriptie van een belangrijk transportregister afkomstig van ‘sijne Ma(jeste)ts hooftjustitie der stadt ende vrijheyt van ‘s Hertogenraede’, 1703-1738 is in meer dan een opzicht interessant. Het origineel bevond zich ooit bij het RHCL in Maastricht, 01.175 Archieven Landen van Overmaas, (oud) inv.nr. 5231, volgens opgave van de transcribent, maar is overeenkomstig het bestemmingsbeginsel overgedragen aan het Landesarchiv NRW te Duisburg. Welk nieuw inv.nr. het daar kreeg had best vermeld mogen worden. In ieder geval had de transcribent een kopie, die door deze in twee delen uitgegeven transcriptie nu toegankelijk is. Jammer is natuurlijk dat de kopieën van de originele bladzijden niet naast de

transcriptie zijn geplaatst. Dat is overigens wel begrijpelijk want het zou het boek, dat de transcribent uit eigen middelen heeft bekostigd, dubbel zo duur hebben gemaakt. In het eerste deel zijn de eerste 168 folio’s in typeschrift weergegeven, in het tweede de rest tot en met folio 282. Beide delen hebben een persoonsnamenregister verwijzend naar de folionummers en een alfabetische lijst op achternaam van de man van in het register voorkomende echtparen. [RB]

